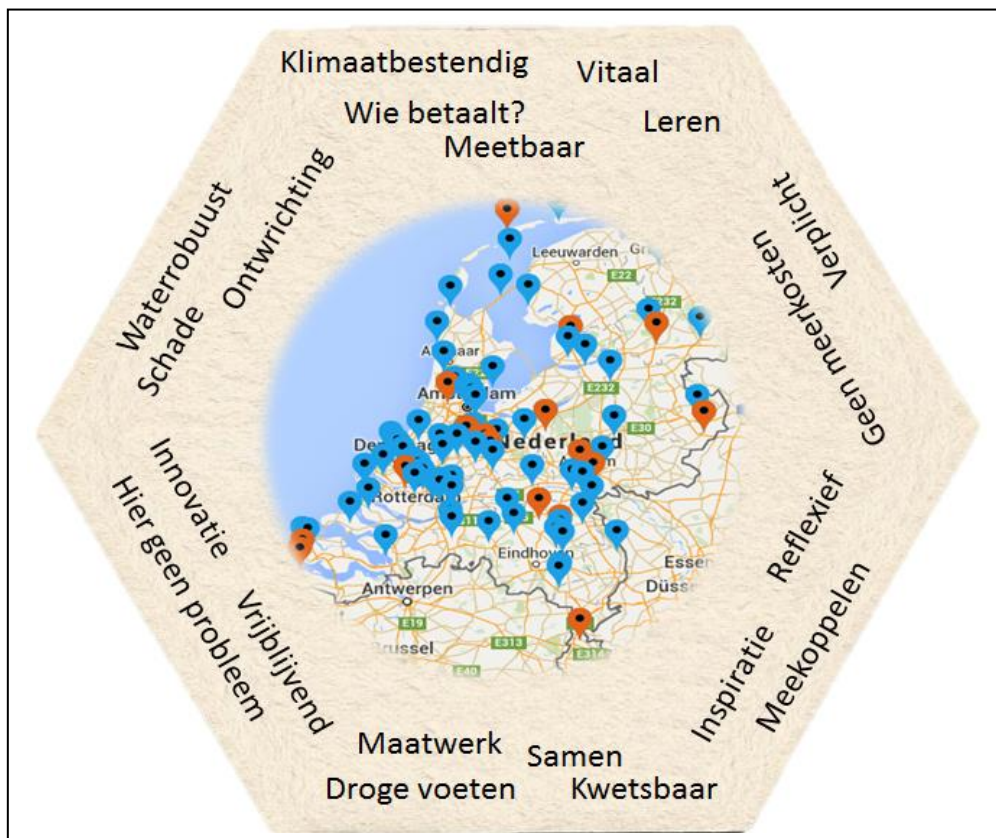

Tussentijdse Evaluatie Ruimtelijke Adaptatie

Reflecteren en Inspireren

Bijlagen

30-01-2017

Documenttitel:	Bijlagen Tussentijdse Evaluatie DBRA
Status:	Definitief
Datum:	30-1-2017
Projectnummer ORG-ID:	092122
Opdrachtgever:	Ministerie van Infrastructuur en Milieu
Auteurs:	Robert de Graaff, John Steegh Miriam Aerts, Arwin van Buuren, Gert Dekker, Gerald Jan Ellen, Albert Elshof, Astrid Molenveld, Anne Loeber
Vrijgave door:	Robert de Graaff
Datum:	30 januari 2017

ORG-ID

In samenwerking met:

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

STERK CONSULTING

ambient
|||

Deltares

ERASMUS UNIVERSITEIT ROTTERDAM

Adres

Oranjerie 34
2316 ZK Leiden

Postbus 256
2300 AG Leiden

Contact

www.org-id.org
info@org-id.org
071 - 5217846

ORG-ID

INHOUDSOPGAVE

INHOUDSOPGAVE	3
1. Interviews	4
1.1 Respondentenlijst	4
1.2 Interviewleidraad	6
2. Reflectiesessies	13
2.1 Deelnemerslijsten	13
2.2 Verslagen	14
2.2.1 Alblasserwaard-Vijfherenlanden (Datum: 27-10-2016)	14
2.2.2 IJssel-Vechtdelta (Datum: 11-10-2016).....	20
2.2.3 Amsterdam en omstreken (Datum: 25-10-2016)	24
2.2.4 Provincie Noord-Brabant (Datum: 22-09-2016)	33
2.2.5 Wateroverlast, droogte en hitte (Datum: 30-09-216)	40
2.2.6 Risicoreductie overstroming (Datum: 31-10-2016).....	43
3. World Café	51
3.1 Deelnemerslijst	51
3.2 Thema's tafels	52
3.3 Opbrengst World Café (tekeningen Auke Herrema)	63
4. Survey en Q-sort.....	67
4.1 Vragenlijst Wolkbreuk Symposium	67
4.2 Q-sort	68
4.3 Deelnemerslijst Q-sort.....	70
5. Projectteam	72
6. Literatuurlijst	73

1. INTERVIEWS

1.1 RESPONDENTENLIJST

1. Ed Anker	Gemeente Zwolle
2. Hermen Borst	Staf Deltacommissaris
3. Cees Brandsen	Rijkswaterstaat
4. Timo Brinkman	Verbond van Verzekeraars
5. Rob Bogaarts	Woonbedrijf Eindhoven
6. Erik Broeke	Gemeente Stichtse Vecht
7. Sander Dijk	Waterschap Noorderzijlvest
8. Camiel van Drimmelen	Gemeente Amsterdam
9. Ton Drost	Waterschap Rivierenland
10. Tom van Eck	Bouwend Nederland
11. Hugo Gastkemper	Stichting Rioned
12. Paul Gelton	Ministerie van Veiligheid en Justitie (NCTV)
13. Herman Kasper Gilissen	Universiteit Utrecht
14. Daniel Goedbloed	Rainproof Amsterdam
15. Fred Goedbloed	Gemeente Leiden
16. Frank Groothuijse	Universiteit Utrecht
17. Jos de Groot	Ministerie van Economische Zaken
18. Paulien Hartog	Rainproof Amsterdam / Waternet
19. Mark Heideveld	Gemeente Zwolle
20. Bram van Hemmen	Gemeente Sliedrecht / Gebiedsraad Alblasserwaard Vijfheerenlanden
21. Sytske Hoekstra	Provincie Friesland
22. Sieb de Jong	Commissie Grondwater Oud Hillegersberg, Rotterdam
23. Rob van Kalmthout	Heijmans Vastgoed B.V.
24. Ron Kaptijn	Gemeente Diemen
25. Ellen Kelder	Gemeente Dordrecht
26. Steven Krol	Provincie Zuid-Holland
27. Vincent Kuiphuis	Gemeente Breda
28. Jan Kupers	NLingenieurs
29. Frank van Lamoen	Provincie Noord-Brabant
30. Roald Lapperre	Ministerie van Infrastructuur en Milieu
31. Pieter Lems	Waterschap Drents Overijsselse Delta
32. Cees Loggen	Provincie Noord-Holland
33. Edwin Lokkerbol	Vereniging van Waterbouwers
34. Petra Mackowiak	Gemeente Tilburg
35. Laurens van Miltenburg	Gemeente Nieuwegein
36. Luuk Postmes	Gemeente Eindhoven
37. Geurt van Randeraat	SITE urban development
38. Ger Renckens	Gemeente Eindhoven
39. Cor Revet	Regio Alblasserwaard-Vijfheerenlanden
40. Arjen Rijdsdijk	Gemeente Gorinchem
41. Egbert Roozen	Branchevereniging VHG
42. Marcel de Ruijter	Unie van Waterschappen
43. Fleur Schilt	Provincie Overijssel

44. Femke Smulders	Waterschap Rivierenland
45. Liliane van Sprundel	Staf Deltacommissaris
46. Edwin van der Strate	TAUW / NLingenieurs
47. Hendrik Jan Teekens	Gemeente Enschede
48. Marcel Tonkes	Provincie Overijssel
49. Lambert Verheijen	Waterschap Aa en Maas
50. Esther Veldhuis	Ministerie Volksgezondheid, Welzijn en Sport
51. Henri van Wylick	Waterschap de Dommel
52. Friso de Zeeuw	BPD (voorheen Bouwfonds)

1.2 INTERVIEWLEIDRAAD

Terminologie rond Ruimtelijke adaptatie

Ruimtelijke adaptatie en klimaatbestendig en waterrobuust

De definitie van ruimtelijk adaptatie uit het Deltaprogramma is (DPNH, 2015, p. 12).

Ruimtelijke adaptatie is: *het beperken van wateroverlast, droogte, hitte en de gevolgen van overstromingen middels klimaatbestendige en waterrobuuste inrichting.*

Hierbij is het ook belangrijk om te weten wat er wordt verstaan onder "klimaatbestendig en waterrobuust inrichten". Deze begrippen worden als volgt gedefinieerd in het Deltaprogramma (DPNH, 2015, p. 12).

Klimaatbestendig en waterrobuust inrichten is: *het zodanig inrichten van gebouwen en de openbare ruimte dat ze beter bestand zijn tegen de gevolgen van overstromingen en klimaatverandering. Het gaat hierbij om ruimtelijke inrichting op lokaal en regionaal schaalniveau.*

Klimaatadaptatie: het aanpassen aan de gevolgen van klimaatverandering (dit in tegenstelling tot klimaat mitigatie waaronder het tegengaan van de door de mens veroorzaakte klimaatverandering wordt verstaan).

Overstromingen: het tijdelijk bedekken van een gebied door water ten gevolge van het doorbreken (falen) van een primaire- of regionale waterkering. Bij een overstroming komt water uit de zee, kanalen, waterwegen.

Wateroverlast: Wateroverlast is een verzamelnaam voor situaties waarin mensen overlast ondervinden als gevolg van te veel water ten gevolge van regen- en kwelwater (opkomend grondwater) of door inundatie (gecontroleerd water inlaten) vanuit het regionale watersysteem.

Hittestress: opwarming van de stad/bebouwd gebied als gevolg van klimaatverandering met mogelijke effecten als: gezondheidsklachten, uitzetten van stalen bruggen etc.

Vitale en kwetsbare functies: omvat alle functies (netwerken) essentieel voor het functioneren van de maatschappij. Concreet omvat het onder andere de volgende functies/netwerken: energie, telecom/ict, waterketen, gezondheid, keren en beheren van water, chemisch en nucleair.

Interviewvragen

DEEL 1: RUIMTELIJKE ADAPTATIE: OPGAVE EN DOELEN		
NR	Vraag	Response
1	Waar houdt u zich vooral mee bezig op het gebied van ruimtelijke adaptatie? Hoe zou u de opgave beschrijven voor uw beroepspraktijk als het gaat om ruimtelijke adaptatie?	
2	In hoeverre is er binnen uw organisatie sprake van een gevoel van urgentie voor deze opgaven? Waarom (ontbreekt die)?	
3	<p>Bent u bekend met de doelen van de Deltabeslissing Ruimtelijke Adaptatie (DBRA)? [benoemen 2020 en 2050 en VenK Doelen]</p> <p>A In hoeverre sluiten deze doelen aan op uw beroepspraktijk / uw eigen doelen? Inspirerend? werkbaar, haalbaar? Waarom wel of niet? Kunt u hiervan voorbeelden geven?</p> <p>B Welke suggesties heeft u voor verbetering (van de formulering)?</p>	

DEEL 2: INSTRUMENTEN, AANPAK EN RESULTATEN		
NR	Vraag	Response
4	Welke instrumenten / middelen zet u in voor het behalen van de ruimtelijke adaptatie gerelateerde doelen in uw beroepspraktijk?	
5	<p>Heeft u gebruik gemaakt van de instrumenten aangeboden door het stimuleringsprogramma Ruimtelijke Adaptatie?</p> <p>Zo nee: waarom niet?</p> <p>Zo ja: In hoeverre zijn deze behulpzaam bij het realiseren van uw ruimtelijke adaptatie doelen? Denk concreet aan de volgende instrumenten (zie tabel hieronder):</p>	<p>t.a.v. 'weten': analyse van de waterrobuustheid en klimaatbestendigheid van het eigen plangebied</p> <p>t.a.v. 'willen': vertalen van de resultaten van de gebiedsanalyse in een gedragen ambitie en een adaptatiestrategie met concrete doelen</p> <p>t.a.v. 'werken': de beleidsmatige en juridische doorwerking van de gedragen ambitie en een adaptatiestrategie te borgen voor uitvoering</p>

Instrument	Niet bekend	Ervaring
WETEN		
Klimaateffectatlas		
Stresstest		
Themabijeenkomsten		
WILLEN		
Intentieverklaringen		
WERKEN		
Impactprojecten		
Advies aanvragen		
Living Labs		

6	Werkt u samen met 'ongebruikelijke' partners (anders dan Rijks- of decentrale overheid) bij het realiseren van ruimtelijke adaptatie? (denk aan "meekoppelen"). Met wie? Hoe is dat zo tot stand gekomen?	
7	In hoeverre zijn taken / verdeling verantwoordelijkheden en bevoegdheden <i>niet</i> helder en toereikend ten aanzien van het realiseren van Ruimtelijke Adaptatie?	

8	<p>Wat zijn de drie belangrijkste factoren die u / uw organisatie helpen om ruimtelijke adaptatie-doelen te realiseren en welke drie factoren staan dat in de weg? Waarom? (voorbeelden, met uitleg)</p>	
9	<p>Welke resultaten (denk aan instrumenten, processen, maatregelen etc.) vanuit uw eigen beroepspraktijk ziet u op het terrein van ruimtelijke adaptatie? Kunt u concrete voorbeelden noemen?</p>	

DEEL 3: Conditie: beleidsprogramma's en bredere maatschappelijke context	
10	Welke beleidsprogramma's interfereren (voordelig of nadelig) met het vormgeven van ruimtelijke adaptatie in uw praktijk? (zie onderstaande tabel) En hoe ervaart u deze interferentie?

Beleidsprogramma	Ervaringen
Agenda Stad: Agenda Stad is de samenwerking van het Rijk, steden en stakeholders gericht op het versterken van groei, innovatie en leefbaarheid van Nederlandse steden.	
Implementatie omgevingswet [inclusief pilots omgevingsvisie]	
Andere onderdelen Deltaprogramma (zoetwater, waterveiligheid)	
.....	
.....	

11	Welke maatschappelijke thema's interfereren (voordelig of nadelig?) met het vormgeven van ruimtelijke adaptatie in uw beroepspraktijk/uw organisatie?	
-----------	---	--

Maatschappelijke thema's	Ervaringen
Economische ontwikkelingen	
Sociale ontwikkelingen	
.....	
.....	

DEEL 4: KOERS		
NR	Vraag	Response
12	Resumerend vanuit de voorgaande vragen: Wat gaat goed? Wat niet?	
13	<p>Welke doelen ziet u voor 2020? En voor 2050?</p> <p>Is realisatie van die doelen / van de doelen van Deltabeslissing Ruimtelijke Adaptatie haalbaar onder huidige institutionele condities (financiering, regelgeving, procedures etc)?</p> <p>Zo niet: Welke aanpassingen zijn volgens u nodig? Welke 'bouwstenen' (factoren / condities) zijn nodig?</p>	
14	Wat zou in uw eigen organisatie versterkt kunnen worden?	

DEEL 5: AFRONDING		
15	Dank voor het gesprek, zijn er nog onderwerpen die niet ter sprake zijn gekomen, maar die u toch nog graag zou willen meegeven?	

2. REFLECTIESESSIES

2.1 Deelnemerslijsten

Alblasserwaard-Vijfherenlanden

Cor Revet	Regio Alblasserwaard-Vijfheerenlanden
Chris Dekkers	Veiligheidsregio Zuid-Holland-Zuid
Rolia Weggelinkhuizen	Stichting Blauwzaam
Pim Neefjes	RWS West-Nederland-Zuid
Lisette Louwman	Gemeente Zwijndrecht
Inez Wissingh	Waterschap Rivierenland
Jantien van Oostijen	Provincie Zuid-Holland

IJssel-Vechtdelta

Andreas van Rooijen	Gemeente Zwolle
Pieter Lems	Waterschap Drents Overijsselse Delta
Tom Voskamp	Waterschap Vechtstromen
Menno ter Heggelen	Provincie Overijssel
Harold Muller	Vitens
Koen Weytingh	Toekomststerk

Amsterdam en omstreken

Jaap de Jong	De gezonde stad
Geertje Sonnen	Rainproof Amsterdam
Paulien Hartog	Rainproof Amsterdam / Waternet
Ben Rozema	GGD Amsterdam
Rob Koeze	Waternet

Provincie Noord-Brabant

Henri van Wylick	Waterschap de Dommel
Vincent Kuiphuis	Gemeente Breda
Petra Mackowiak	Gemeente Tilburg
Ger Renkens	Gemeente Eindhoven
Nol Verdaasdonk	Brabantse Milieufederatie
Martine Beuken	Gemeente Den Bosch
Hans Bousema	Brabant Water
Jeroen Tolboom	ABG (gemeenten Alphen-Chaam, Baarle-Nassau en Gilze en Rijen)
Rene Klerks	Provincie Noord-Brabant

Wateroverlast, droogte en hitte

Dick Bakker	Gemeente Oirschot
Dolf Kern	Hoogheemraadschap van Rijnland

Jeroen Kluck	Tauw
Ton Verhoeven	Gemeente Nijmegen
Mario Geuze	VHG
Marjolein Sterk	ARK Natuurontwikkeling
Tjaart Vos	RWS
Gijs Kloek	Achmea
Jan Kupers	Kupers & Niggebrugge
Angela Vlaar	RWS

Risicoreductie overstrooming door ruimtelijke ingrepen en Vitale en Kwetsbare Functies

Bob Ent	Ministerie van Economische Zaken
Marcel van Berg	Provincie Overijssel
Nick van Barneveld	Gemeente Rotterdam
Pieter Lems	Waterschap Drents Overijsselse Delta
Gertjan Winter	VHR Zaanstad Waterland
Anneke Raap	Ministerie Infrastructuur en Milieu
Geert de Vries	Marken
Marcel Matthijsse	VHR Zeeland
Merijn de Jong	Provincie Utrecht
Marcel Wijstma	Hoogheemraadschap Delfland
Wouter van Lonkhuyzen	ANVS
Carina Verbeek	RWS

2.2 Verslagen

Van alle 6 reflectiesessies is een verslag gemaakt. Hierin zijn soms, om anonimiteit te waarborgen, personen of organisaties vervangen door [x].

2.2.1 Alblasserwaard-Vijfherenlanden (Datum: 27-10-2016) Verslag reflectiesessie Ruimtelijke Adaptatie – gebied A5h¹

Introductie en context

Deze reflectiesessie is onderdeel van een tussenevaluatie naar de Deltabeslissing RA. De DBRA is één van de 5 deltabeslissingen, en onderscheidt zich door het ontbreken van een duidelijk uitvoeringsprogramma. In plaats daarvan zijn het eerder procesgerichte doelen en wordt er gesproken over transitie.

- Een belangrijke opmerking vooraf is dat RA en deze reflectiesessie verder gaan dan MIRT A5H en waterveiligheid.

¹ In dit verslag wordt de afkorting A5H gebruikt voor het aanduiden van het gebied Alblasserwaard-Vijfheerenlanden. Deze afkorting verwijst dus nadrukkelijk naar het gebied en *niet* naar de uitgevoerde MIRT verkenning A5H

- Momenteel neemt het rijk de regie op Vitale en Kwetsbare Functies (min EZ, V&J, VWS), maar dit gaat zeker ook de regio aan.
- Alle genodigden zijn welkom bij het World Café op maandag 14 november in Utrecht. Daar worden de uitkomsten uit de reflectiesessies en interviews verder bediscussieerd.

Check interviewresultaten

Opgave en doelen

- Het wordt door de deelnemers (h)erkend dat RA in de regio A5h voornamelijk is gericht op dijkversterking (dijkkring 16). Hierdoor raken andere thema's ondergesneeuwd. Er is een 'actie' omtrent een gascompressor als het gaat om vitale en kwetsbare functies (VenK), maar dergelijke acties gelden nog zeker niet regio-breed.
- Meerlaagsveiligheid is onderzocht maar maatregelen in laag 2 en 3 bleken minder kosteneffectief dan het versterken van de waterkering.. Voor meerlaagsveiligheid (MLV) in de regio A5h is er dan ook (te?) weinig aandacht voor de tweede en derde laag: hoe krijgen we mensen weg (evacuatie)? Het zou niet alleen moeten gaan over het beperken van de *kans* (op doorbraak) maar ook het beperken van de *gevolgen*. Het verhogen van dijken is wel van belang, maar het gevaar van deze gedachte is dat 'als je de dijk heel hoog maakt, je verder nergens over na hoeft te denken'.

Enkele voorbeelden van VENK/MLV aspecten, die nog onvoldoende beseft worden door de (meeste) personen en partijen in de regio zijn:

- Noodaggregaten in ziekenhuizen staan in de kelder.
- Bij een elektriciteitsstoring vallen gemalen stil en gaan overwegen dicht.
- Wat gebeurt er in communicatie tussen overheid en burgers bij uitval van vitale functies? Telefonie ligt plat; hoe burgers bereiken?
- Departementen lijken niks af te stemmen. Bij RO spelen meerdere afwegingen een rol, maar water en RA zijn daar geen onderdeel van. Er zijn bijvoorbeeld plannen voor een nieuw ziekenhuis in Walcheren: op het laagste punt van Walcheren! Of een nieuwbouwwijk in Gouda.
- Landelijke VENK spelen ook hier; bijv. a15, betuwelijn, spoorwegen, snelwegen, ziekenhuizen.
- 'De Kwetsbaarheid van Vitaal is enorm.'

Wateroverlast en hitte

- Door 'buien boven de norm' zijn in het gebied wel de ogen geopend. Vaak geldt hier echter het 'als het kalf al verdronken is' principe. Als bewezen is dat er overlast is, willen mensen dat niet nog een keer. Wateroverlast is in het bijzonder gericht op steden en kernen (gemeentelijke bouwplannen), maar soms ook daarbuiten geïntegreerd (Werkendam).
- [x] merkt op dat men wat betreft water (te) veel gelooft in de overheid. De gedachte onder burgers en bedrijven heerst 'De overheid regelt de dijken wel', en met een beetje pompcapaciteit is het zo over. Andere deelnemers merken op dat bedrijven wel worden betrokken van het DP en dat ze ervan af weten.
- Een 'kans' omtrent het thema hitte voor de regio A5H is dat mensen vluchten uit de hete stad, naar de regio, waar meer kans is op zorg en recreatie.

Bodemdaling

- Een discussie die in het gebied a5H zeer prominent aanwezig is, is die over bodemdaling. Het wordt gezien als landbouwisue maar is een RA kwestie. De bodem daalt met ongeveer 1 cm per jaar. Voor boeren is dat gunstig, maar het is op den duur onhoudbaar, zeker in combinatie met het ophogen van de dijken. Momenteel wordt er echter niet over gesproken, en heerst de gedachte 'er is nu landbouw, en dat zal er altijd zijn'. Dit hangt samen met de politieke context van het gebied (CDA), waar veel boeren CDA-achterban zijn.
- Krimpenerwaard wordt als voorbeeld genoemd van hoe het wel kan: de ene kant vernatten, de andere kant niet. Dat kan men in dit gebied ook doen. Met huidige technieken kun je wel iets doen, maar gaat niet vlot.

Urgentie

- Het bedrijfsleven wordt langzaam betrokken bij de issues omtrent RA, maar voelt nog niet echt een urgentie. Dat zou volgens de deelnemers wel moeten. RA is nog niet concreet genoeg om bedrijven erbij te laten aansluiten. Blauwzaam heeft een werkgroep water, waar er met het bedrijfsleven het gesprek wordt aangegaan. Hierin is de insteek niet vanuit 'een bedreiging', maar juist vanuit (financiële) kansen. Bedrijven verdienen nu geld met bemaling, dijken, baggeren etc. maar wat biedt het nieuwe perspectief voor kansen?
- Het is dan ook de vraag of de maritieme sector last of gemak heeft van water.
- Ook lijkt dijkverhoging oneindig (wat niet het geval is). Er moet meer gekoppeld worden tussen waterveiligheid en bereikbaarheid (ook gevolgen voor bedrijfsleven).
- We zouden anders kunnen bouwen en ontwerpen. Als we de dijken maar blijven verhogen komt er geen enkele architect met nieuwe initiatieven. Ook groene daken komen in de regio niet voor.
- Voorbeeld: de bouw van een biovergister is voor fundering zo hoog, dat het al snel niet meer uit kan. Hoe kun je met de grondslag die er is, ontwikkelingen waar je toch mee te maken hebt inbouwen.

Helpt DBRA voor urgentie?

- Burgers hebben geen idee van de DBRA, en merken pas iets als ze zelf (water)overlast hebben. Intern, bijv. voor het ws, helpt het wel. Je creëert wel awareness, maar of er ook echt urgentie ontstaat is de vraag. Politieke agendering. [x]geeft aan nog nooit van de DBRA gehoord te hebben.

Aanpak

- In bestaande plannen is er wel een klimaatbesef, maar dat betekent nog niet dat er keuzes gemaakt worden die klimaatproof zijn. De afwegingen zijn op basis van geld en andere korte termijn aspecten. De deelnemers stellen voor om RA al vanaf het begin van een bouwtraject in te brengen. RA niet alleen inbrengen bij de mensen die erover gaan (die weten dat wel) maar ook standhouden en verdedigen. Nu zit er een gat tussen 'ja zegen' en 'ja doen'.

- Consistent en breed implementeren: Klimaatadaptatie zijn kleine dingen, maar als je het 'hier wel' en 'hier niet' doet werkt het niet. Individueel aan een architect vragen KA te bouwen heeft geen zin; je kunt wel vanuit de wijk zeggen 'we werken hier adaptief'. Er is altijd wel één energieklimaatneutraal huis maar daarmee redden we de wereld niet.
- Gebiedsdeals: bleken onder de geïnterviewden niet bekend. Deelnemers vinden dat gebiedsfocus belangrijk is, en dat beter een totaal gebiedsplan (bijv. in kader van recreatie) kan worden gemaakt, in plaats van 'alleen een kuil graven'. Gebiedsoriënterende agenda houdt ook in dat water, energie en wonen verbonden moeten worden. De gebiedsdeals zijn nu nog heel 'groen' ingestoken, en daarop is verbreding nodig.

Bewoners en bewustzijn

- De dialoog met bewoners is een wens en vindt ook plaats, bijv. via bewonersavonden. Tijdens de onderzoeksfase kun je er nog niet veel over zeggen wat het betekent voor mensen (m.n. mensen die aan de dijk wonen). Toch is het raadzaam bewoners er vroeg bij te betrekken. In Papendrecht is dit gebeurd en het werd erg gewaardeerd, (juist) ook toen werd toegegeven: niet alles is nog bekend.
- Een onderzoek naar het bewustzijn over waterveiligheid geeft aan dat mensen wel bewust zijn, maar denken dat het meevalt met de impact die het zal hebben. Ook is het voor burgers niet duidelijk of ze zich 'binnendijks' of 'buitendijks' bevinden.
- Via samenwerkingen, bijv. met tuinbranche (Steenbreek) wordt meer bewustzijn gecreëerd. Ook het concreet maken (seminars, kaarten, bijv. via Blauwzaam) helpt. RA zit nu te veel in het publieke domein.

Aanpak VENK – Chris Dekkers: 'Bij vitaal blijf ik een oude grammafoonplaat.'

- Omrent VENK wordt vaak geopperd: het hele gebied evacueren. [x] stelt dat hij maar blijft zeggen: 'dat kan niet. Je kunt mensen niet evacueren.' Er wordt niet nagedacht over de effecten van overstroming of de effecten van een forse regenbui. Groot deel van transformatoren valt uit en daar zijn we afhankelijk van. Bij evacueren is het *doorleven van het proces* noodzakelijk: via welke wegen moeten burgers evacueren en zijn deze wegen altijd beschikbaar?
- Bedrijven zouden toe moeten naar 'redundantie'. Maar wie betaalt dat? Ook daar denkt Rijk niet over na.
- VENK wordt niet meegenomen op het moment dat er nieuwe (RO) ontwikkelingen zijn. Bijv. het nieuwe veiligheidsregio gebouw, op de kop van zuid heeft zijn aggregaten in de kelder (!).
- Vroeger was er een nationaal noodnet. Nu heeft de rijksoverheid een nieuw communicatiesysteem, maar dat werkt alleen als de elektriciteit werkt (!). Bestuurders denken en zeggen: elektriciteit is er altijd. Wat gebeurt er als het uitvalt? Niemand heeft een idee.
 - Voorbeelden: Ervaring Tiel. En evacuatie ziekenhuis Amsterdam.

Instrumentarium

- Het RA instrumentarium is deels en onder sommigen wel bekend, maar er wordt niet erg veel mee gedaan. Dit bevestigt het beeld dat uit de interview naar voren komt.

Resultaten

- Gorinchem is de meest actieve gemeente (zie Groen Gorinchem en Steenbreeksamenwerking; steen eruit, plant erin). Dat heeft o.a. te maken met de politieke samenstelling.
- DB waterveiligheid is van belang voor de regio en het best geïnstitutionaliseerd. Op het gebied van RA zijn er wel initiatieven, maar die zijn niet gebundeld. Er is onder de deelnemers wel behoefte aan beweging waarop 'we zouden kunnen aanhaken' en die bijvoorbeeld in beeld brengt: wat loopt er al, en waarom loopt dat goed?
- Wellant College: wateropleiding.

Succesfactoren

- Uit de interviews komt als succesfactor naar voren: aansluiten bij het momentum en bij waar energie zit. Hierover is scepsis vanuit de deelnemers: 'ja, maar hoe dan?'

Faalfactoren

- Uit de interviews kwam als faalfactor naar voren: alle aandacht gaat uit naar waterveiligheid. Hierop maken de deelnemers een nuancering: andere thema's hebben niet per se minder aandacht, maar zijn minder nadrukkelijk aanwezig (worden minder groot uitgemeten). Bestuurlijk is er veel opgetuigd rondom waterveiligheid. Er gebeuren ook dingen op andere vlakken maar 'we gaan er niet mee te koop lopen.'
- [x] geeft aan dat het lastig is in dit gebied een gezamenlijke ambitie aan te gaan. [x] vraagt zich af waarom zou je dat moeten willen? Misschien is het hebben van 'één ambitie' niet per se noodzakelijk.
- Naar aanleiding van het lijstje geïnterviewde personen merkt [x] een faalfactor op: er zijn enkel publieke partijen bij betrokken.

Ronde 2: 2020 /2050

Hoe ziet een klimaatbestendig en waterrobuust 2020/2050 eruit?

- Vernatting:
 - Functieverandering: natter natuurgebied of recreatie (koeien uit de wei).
 - Riet of rijststeelt.
 - Ruimte voor water (A5H innoveren tot natuurgebied)
- Bij alle plannen lokaal => water als maatregel meenemen.
- Bodemdaling wordt gestopt.
- Dijken die sterk genoeg zijn gemaakt en waar ruimtelijke kwaliteit is toegevoegd en die zijn geïntegreerd met RO ontwikkelingen.
- Wat kan er in de uiterwaarden?
 - Ruimte voor de rivier
 - Building with nature (golffremmende beplanting)

- A5H als een plek waar als het toch misgaat (dijkdoorbraak of extreem veel neerslag) bewoners nog een kans hebben om te overleven. Bouw een dijk om het gasverdeelstation in wijngaarden (en plant deze vol met bomen).
- Vitale infra structuur klimaatbestendig maken in A5H
- Adaptieve nieuwbouw en meer variatie in woonwijken.
- Meer aandacht voor (de lol van) water: bewustwordingscampagnes.
- Meer vervoer over water.

Wat is/wat hebben jullie daarvoor nodig?

- Veel geld om boeren uit te kopen. In de Krimpenerwaard zijn bijv. al resultaten bereikt op het gebied van vernatten.
- Stevig RO instrumentarium. Bijvoorbeeld
 - Kunnen onteigenen
 - Stimuleren van de wil van de boer om te onteigenen voor vernatting
 - Als het over teeltwijziging gaat vraagt dat ook om boeren die daar een verdienmodel in zien.
- Eisende overheid – versus zelf iets doen? Als WS pompen niet meer laat draaien loopt het vol. Om zelf iets te doen is het ook belangrijk om inzicht te hebben in de mogelijkheden en vormen van financiering daarvan.
- Waterdrainage mag niet betekenen dat WS de waterpeilen hoger zet. Zolang niks in RO veranderd kan WS niet de peilen veranderen.
- Sense of urgency onder boeren. Boer vindt dat peil goed is zoals het is. Maar draagt de boer daar zelf consequenties voor?
- 2050
 - Gebruik de tijd die je hebt voor de invulling van je handelingsperspectieven! Zit het niet uit tot 2045 en ga dan ineens rennen!
 - Succesfactoren zijn korte termijn denken en het bieden van handelingsperspectieven, niet alleen bewustwording. Momenteel wordt er vooral veel naar elkaar gekeken: 'wij voeren alleen uit', 'wij gaan er niet over'.
- Niet als A5H oplossen, maar bekijken welke rol ah5 heeft in het NL van nu.
- Verduidelijken evacuatiestrategie en -route. Er is wel in kaart gebracht hoeveel mensen waar wonen, maar de route is niet helder. Plannen hiervoor zijn moeilijk te maken omdat onduidelijk is wat er uitvalt (gemalen, andere dijkdoorbraken).
- Besef dat er veel waarde en mensen achter de dijken wonen. Ze worden telkens versterkt maar wat is de consequentie als het misgaat?
- Stel heldere eisen aan waterbestendig bouwen;
- Aan elkaar koppelen van water en waterberging.

Opmerkingen eindronde

- [x]: missie om intern mensen mee te krijgen werkt beste als je iemand iets laat vertellen. Instrumenten, internet etc. is matig. Urgentie overbrengen werkt best via een 'zeepkist', maar het is lastig iemand te vinden die de urgentie van RA kan duiden.
- [x]: neem de bevolking mee (bijv tv-spotjes 'Nederland leeft met water'). Mensen hierbuiten weten niks.

- [x]: van onderaf bewustwording op gang brengen. En meer middelen zijn nodig: burgers, bedrijven, steenbreek etc. Mensen die begaan zijn met tuintje.
- [x]: besef dat er al veel gebeurt. Zie het te vinden.
- [x]: hoe Deltaprogramma druk kan houden. Geen onzin dat RA bestaat. We hebben het nu vooral over landelijk gebied gehad. In de stedelijke gebieden gebeurt wel wat en laat ook zien. Landelijke gebieden wordt minder gezien maar daar is ook wel wat te doen.
- [x]: wordt wat preciezer als je het hebt over RA. Wat wil je nu wat waar gebeurt? 'Daar zou dat nodig zijn, daar is dat nodig'. Definieer waar hebben we het over als het gaat over RA in een bepaald gebied? Er zijn allerlei verschillende oplossingsmogelijkheden en werkvormen. We hebben het gehad over bodemdaling, maar niet gehad over buitendijks gebied.

2.2.2 IJssel-Vechtdelta (Datum: 11-10-2016)

Verslag reflectiesessie IJssel-Vechtdelta

Welkom

Gert heet iedereen welkom. Na een kort voorstelrondje worden de eerste resultaten uit de interviewronde voor IJssel-vechtdelta gepresenteerd. De groep betrokkenen is zo breed mogelijk om zoveel mogelijk signalen op te pikken.

- Waterschap Vechtstromen merkt op dat het gebied breder is dan alleen de IJssel-vechtdelta. Lessen en kunde uit Twente moet ook meegenomen worden.
- Ontbrekend financieel kader: er is geen rijksgeuld beschikbaar, ook niet in gemeente- of provinciefonds. Vanuit Deltaprogramma wel geld in andere programma's, maar nog niets voor RA.

Ronde 1. Bevindingen interviews

De presentatie van de eerste resultaten van de interviews werd vrij breed herkend, maar leidde ook meteen tot het begin van een levendige discussie. Hierbij kwamen de volgende punten aan de orde:

Meerlaagse veiligheid

- Er is discussie over meerlaagse veiligheid in relatie tot ruimtelijke adaptatie. [x] vindt dat laag 2 en 3 (ruimtelijke plannen en rampbeheersing) van MLV onder ruimtelijke adaptatie valt. [x] redeneert andersom en zegt dat RA ook als onderdeel van MLV gezien kan worden, waarbij MLV breder wordt gezien dan waterveiligheid alleen. [x] redeneert dat MLV wordt geïnitieerd vanuit de landelijke overheid, waarbij het restrisico dat overblijft uit laag 1 van MLV wordt opgepakt in de regio door de kwetsbaarheid te verlagen of de weerbaarheid te vergroten.
- Er wordt aangegeven dat droogte niet alleen in het oosten een rol speelt, maar ook in het landelijk gebied van de IJsselmonding .

Urgentiebesef bij andere dan de overheidspartijen

- [x] geeft aan dat de private sector zeker klimaatbestendig wil zijn, maar wel binnen de kaders van de eigen begroting .

- [x] zegt dat Vitens nu nog een positieve uitzondering is en dat het lastig om de urgentie bij private partijen ingebed te krijgen. Dit komt doordat er weinig kennis is over het kweken van urgentie. Het is relevant om mee te nemen richting DP om kennis te ontwikkelen.
- [x] is van mening dat er geen stok of middel is om wenkend perspectief te bieden. Vergelijk RA met andere sectoren, zoals energie. Een gemiddeld burger zal op dit moment eerder op energie iets doen dan voor RA, omdat bij energie iets te winnen valt (kostenneutraliteit). RA biedt weinig financiële prikkels of zekerheid.
- Een andere insteek dan water is nodig om te prikkelen, bijvoorbeeld de leefbaarheid van de stad. Zowel corporaties als initiatieven van bewoners komen op in de samenleving, maar pas op het moment dat er een probleem is met hun omgeving.
- Kies specifieke doelgroepen binnen het koepelbegrip "private partijen", waarbij ook meer onderscheid wordt gemaakt binnen de groep "privaat", en ga daar een lange relatie mee aan.

Aanpak

- Met betrekking tot de uitvoering van de klimaatadaptatiestrategie komt uit de interviews naar voren dat het nog als vrijblijvend wordt beschouwd, omdat alles nog in de kinderschoenen staat. [x] geeft aan dat het woord kinderschoenen heel relevant is. Als je beseft dat je in de kinderschoenen staat bepaal je daarmee je aanpak. Als je beseft waar je nu staat en ook een beeld hebt van waar je naar toe wilt, kun je een plan maken. Momenteel is 'werken' dus inderdaad nog vrijblijvend.
- [x] geeft aan dat het ontbreekt aan een zekere regie vanuit een groter willen, weten, werken. Er zijn veel lokale initiatieven, maar deze missen een overkoepelende supervisie, waardoor het risico ontstaat dat initiatieven hun doelmatigheid verliezen of elkaar onbewust tegenwerken. Waar moet je de euro investeren om zo groot mogelijk resultaat te hebben? Een overkoepelende doorkijk moet de oplossing bieden, maar bestuurlijk is men daar nog niet aan toe.
- Technische overwegingen zijn slechts een deeltje van de bestuurlijke overweging, maar het Weten moet zuiver zijn. Vervolgens kan bestuurlijk het "willen" bediscussieerd worden.
- [x] vindt dat je als overheid een belang hebt, maar als overheid is het nog vaag wat het voor de overheid waard is. Wat is je ambitie, wat is je belang en wat is het waard?

Resultaten tot nu toe

- Met betrekking tot de resultaten tot nu toe zijn er al concrete uitvoeringsprojecten. Deze kunnen er bij.
- Verder vindt de Provincie dat je het resultaat specifieker kunt afmeten aan doorwerking in eigen organisatie en de doorwerking in de keten. Door dit per spoor te meten kun je de voortgang monitoren.
- Bij [x] wordt vanuit de ambitie om water van goede kwaliteit te kunnen blijven leveren impactanalyses voor veiligheid gedaan voor verschillende locaties. Verder is klimaatadaptatie geïmplementeerd in de infrastructuur toets. Richting ingenieurs adviseert [x] klimaatbestendig te bouwen, maar dat is wel vrijblijvend.

- [x] geeft aan dat binnen de overheid bewustwording zeker groeiende is, maar dat het tegelijkertijd gaat om een klein groepje koplopers. De term overheid is daarom niet specifiek genoeg, omdat de mate van bewustwording verschilt per persoon. Een toevoeging aan de resultaten tot nu toe zijn de netwerken die zijn ontstaan op lokaal niveau (wijkniveau), maar ook op landelijk niveau (City Deal).

Succesfactoren

- De provincie voegt het zichtbaar maken van concrete projecten toe als succesfactor.
- [x] voegt toe dat de actualiteit van het probleem ook een succesfactor is. Het optreden van wateroverlast draagt bij aan het urgentiebesef van RA.

Faalfactoren

- [x] geeft aan dat het waterschap wel structureel geld heeft in de vorm van een stevig investeringsprogramma, dat gebruikt kan worden voor RA. De vraag is waar het geld voor wordt ingezet. Vraagstuk van het geld draait om het Willen. Kun je private partijen en bewoners ook een rol geven in het vraagstuk?
- [x] vindt het de discussie waard of je watersysteemheffing meer mag inzetten voor klimaatadaptatie of ruimtelijke adaptatie. Ligt wel een verdelingsvraagstuk onder over de kosten. Nu is het situationeel om financiering te regelen. Dat kost veel energie en capaciteit. Als watersysteemheffing breder inzetbaar wordt.
- [x] en [x] geven aan dat de bereikbaarheid van kennis ook een faalfactor is. Kennis zit momenteel maar bij een select clubje. Hoe kan je dat verbreden en vergroot je de bereikbaarheid van deze kennis. Ook is er in dit vraagstuk geen verbinding met ingenieursbureaus, terwijl daar wel veel kennis ligt.
- [x] benoemt de verzekerbaarheid als alternatief voor het nemen van ingrijpende maatregelen een faalfactor. De verzekerbaarheid is een onderdeel van het financiële vraagstuk als alternatief voor het nemen van maatregelen.

Ronde 2. Vertrekpunt: 2050 – hoe ziet een klimaatbestendige en waterrobuuste IJssel-vechtdelta eruit?

IJssel-vecht delta in 2050

- De provincie trapt af door een toekomstbeeld te schetsen van IJssel-vechtdelta in 2050. Deze in deze publicatie verwoord: <http://www.overijssel.nl/thema's/water/waterprojecten/ijsselvechtdelta/ambities-ijssel/>
- In het toekomstbeeld hebben overheidspartijen en ketenpartijen (woningbouwcorporaties, energiemaatschappijen en selecte groep private partijen) een concrete strategie uitgewerkt. Voor vitale infrastructuur geldt dat een analyse van kwetsbare objecten is uitgevoerd en de meest kwetsbare objecten zijn inmiddels niet meer kwetsbaar (drinkwater, elektriciteit, verbindende infrastructuur (snelwegen etc.)). Binnensteden zijn klimaatbestendig ingericht. Om het effect van overstroming tegen tegengegaan wordt er gecompartmenteerd.

- Als overheid wordt RA continu aangejaagd bij ketenpartijen. Het is niet de verwachting dat het overal meteen wordt overgenomen, maar er wordt op gehamerd totdat je het als overheid kunt loslaten en private sector er zelf mee aan de slag gaat.
- Als overheid heb je allereerst een verantwoordelijkheid, daarnaast heb je een ambitie. Er is echter geen juridische consequentie als doelen niet worden gehaald.

Zwolle in 2050

- Volgens gemeente Zwolle ziet de stad er in 2050 nog groener uit. Er heerst een goed leefklimaat. In stad is ruimte en flexibiliteit om klimaatverandering op te vangen door slimme verbindingen, blauwe aders, in de stad en in het buitengebied een betere aansluiting met de ondergrond.
- Op de vraag of er nog sprake is van een restrisico, reageert gemeente Zwolle door te stellen dat wateroverlast niet in alle gevallen voorkomen kan worden, maar dat er marges in het gebied zitten om daar mee om te gaan. De systemen worden zo gemaakt dat bij falen de gevolgen beperkt blijven. Er is sprake van een vergroot risico besef.
- In 2050 is er samen met bewoners een goede vertaling gemaakt van crisisbeheersing naar Ruimtelijke Adaptatie. Laag 3 van MLV helder maken helpt bij het communiceren van risico's. In die tijd ligt verantwoordelijkheid veel meer bij bewoners en private partijen. Het watersysteem is dan herkenbaar voor iedereen en minder gereguleerd door het waterschap.
- Toekomststerk is van mening dat de overheid duidelijk moet zijn over bouwvoorwaarden. Wanneer de speelruimte helder is, gaat de markt vanzelf innoveren. Gemeente Zwolle geeft aan dat normstelling echter steeds achterhaald is. Dit komt doordat de norm nu te dogmatisch is (wordt uitgevoerd zonder nadenken over samenhang). Norm is niet de boosdoener, maar het gefaalde gebiedsdenken.
- Waterschap DOD geeft aan dat het stellen van een norm in alle domeinen vaak onvermijdelijk is, maar dat het belangrijk is om ook voorbij de norm te kijken en te durven handelen. Het streven is, dat in 2050 meer is gebeurd dan de normen aangeven.

Vitens in 2050

- Vitens schetst dat in 2050 drinkwaterbedrijven inzichtelijk hebben wat de risico's zijn, wat klimaateffecten zijn op lokale de wateroverlast. Verder is de ketensamenwerking helder. Iedereen weet waar ze aan toe zijn. Van professionele organisaties mag je verwachten dat ze risico's kunnen inschatten (inclusief keteneffecten), maar hebben ook de beleidsvrijheid om te beslissen of ze daarop gaan investeren.
- In 2050 krijgt het lokale bestuur de mogelijkheid om te bepalen hoe met risico's wordt omgegaan passend bij het gebied.
- Klimaatbestendig ontwerp van gebouwen levert in 2050 een grote bijdrage aan de RA in de stad.
- Momenteel wordt nagedacht over de vraag hoeveel risico er in de aanloop naar 2050 wordt genomen en hoeveel er wordt geïnvesteerd om het restrisico weg te nemen.

Ronde 3. Backcasting - welke stappen zijn nodig om het beeld te realiseren, en wat staat hierbij in de weg?

- Waterveiligheid wordt bereikt door middel van het hoogwater-beschermingsprogramma. Rijkswaterstaat is daarvan uitvoerder, dat is routine. De uitdaging is om het te koppelen aan gebiedsontwikkeling.
- [x] geeft aan dat vitaal en kwetsbaar heel complex is. Er is een lange adem nodig om de hele keten aan te pakken. De realisatiestrategie op dit moment vanuit de overheden is dat er hard wordt gewerkt aan bewustwording (weten). Behapbaar en doelgroepgericht worden impact analyses uitgevoerd en wordt gewerkt aan handelingsperspectief. Centraal in deltaplan moet komen hoe je deze bewustwording teweeg brengt.
- Met betrekking tot klimaatbestendige steden is er een groot vraagstuk rondom wel of niet meer instrumenten, wel of niet meer regelgeving, wie betaalt en moet er structureel gefinancierd worden uit watersysteemheffing of niet. Structureren en commitment van boven is nodig, niet alleen van onder. Er moet sprake zijn van wisselwerking tussen regio en nationaal niveau. In huidige situatie zijn we er gelukkig mee dat er bestuurlijke en politieke wil is om hiermee bezig te zijn. Succesfactoren moeten we laten zien.
- [x] wijst er op dat droogte en overlast in landelijk gebied nog mist in het Deltaplan. De focus ligt momenteel op het stedelijk gebied, maar we moeten ook de breedte in. Wat daarvoor nodig is, is een stukje regie. Er mist nu een persoon die het overzicht heeft. Wie wordt regisseur?
- [x] vraagt welke taken je als overheid bereid bent om uit handen te geven? Systeemopvattingen (Over welk systeem praten wij?) van verschillende partijen kunnen fundamenteel verschillen.
- [x] stelt dat het gebied centraal moet gaan staan. Wat er nodig is, is een overheid die duidelijk is over wat het belang is en wat het waard is en vervolgens de opgave kan neerleggen, zodat het kan worden opgepakt door andere partijen. Die overheid verandert hierin van een normatieve overheid naar een faciliterende overheid met een verbindend karakter. Hierin wordt het zelf organiserend vermogen van de maatschappij gestimuleerd.

Afsluiting

De deelnemers ontvangen een uitnodiging voor een brede bijeenkomst op maandagochtend 14 november a.s.

2.2.3 Amsterdam en omstreken (Datum: 25-10-2016)

Verslag reflectiesessie Amsterdam

Introductie

Anne heet iedereen welkom, en licht doel en opzet van de sessie toe. Ieder licht kort de aard van zijn/haar werkzaamheden toe in aantal kernbegrippen. DP2018 en ook de NAS worden door allen relevant genoemd in de context van hun werkzaamheden.

- [x]: RA in de praktijk gaat het om "meedenken en verbanden leggen"
- [x]: een centrale vraag voor het DP2018 is "hoe kom je van stedelijk naar landelijk niveau?"

- [x]: hitte en wateroverlast verbinden RA met gezondheidseffecten van klimaatverandering: vocht en schimmel in en buitenshuis, aero-allergenen, infectieziekten.

NB correctie: Camiel van Drimmelen v/h DRO, is nu gemeente Amsterdam, afdeling Ruimte en Duurzaamheid.

Ronde 1. Bevindingen interviews

De presentatie van de eerste resultaten uit de interviewronde voor Amsterdam leidt tot een levendige discussie, en een correctie op punten van feiten en interpretaties:

Opgaven en doelen Amsterdam

- Samenhang: De ordening van de genoemde opgaven: Ruimtelijke adaptatie is de overkoepelende noemer, de overige genoemde opgaven (wateroverlast, droogte, zoetwater en hitte) vallen daaronder. WV en ZW staan daarnaast, zoals het ook in het DP is geordend, en VENK valt tussen WV en RA in. Maar de relatie tussen de verschillende opgaven (in het bijzonder wateroverlast en zoetwater, waterveiligheid en VENK) is niet altijd helder en het valt ook niet makkelijk samen te trekken. VENK in combinatie met hitte of droogte is zo goed als afwezig. Zoetwater is een waterschapsthema en geen lokaal thema. Speelt in de stad slechts wanneer het gaat om recreatie (zwemwater) en de waterkwaliteit.
- Terminologie: 'Ruimtelijke adaptatie' en ook 'klimaatbestendigheid' zijn typisch ambtelijke termen. Werden aanvankelijk ook op het gemeentehuis niet herkend (Den Haag belde: "wie gaat er bij jullie over klimaatbestendigheid?" "Eeeeeh...niemand, wij praten hier over water"). Met bewoners wordt nooit in deze termen gepraat. De Jong: "hoe concreter hoe beter": je straat gezonder maken, vergroenen, recreatiemogelijkheden creëren, meer bomen in de straat. Hartog: "'Rainproofing' wordt wel als werkwoord gebruikt, de opgaven gekoppeld aan concrete zaken als hoosbuien." RA krijgt betekenis door het te verbinden aan allerlei herkenbare voordelen.
- Onderscheid: Waterveiligheid is anders georganiseerd dan wateroverlast: er zijn andere partijen aan zet, er zijn andere financieringsstructuren en andere risicopercepties. Geldt ook voor VENK. Waterveiligheid gaat over iets lokaals (bv. een dijk) maar is nationaal ingebed, in samenwerking met de veiligheidsregio. Diverse opgaven bevinden zich in een ander stadium. Rainproof (wateroverlast) is nu bezig aan opschaling, terwijl andere thema's nog vooral in een verkennende fase zitten, veel kennisvragen hebben.
- VENK is vanuit het deltaprogramma opgelegd [toevoeging na afloop: "nadat het uit het DP WV geknikkerd was"]. Komt uit een heel andere wereld dan het denken over wateroverlast. Het thema wordt 'bevolkt' door een ander netwerk, met een heel andere dynamiek. Nu in de uitvoering komen de twee elkaar tegen. Ligt ook verschillend bij bewoners: WV leeft totaal niet, zelfs niet in de Watergraafsmeer (dat laag ligt).

Gevoel van urgentie

- Rol fysieke overlast: Hoosbuien wekken gevoel van urgentie op. Een beetje een 'ramp' wordt wel een 'fundraising event' genoemd. Hoeft overigens niet per se in directe omgeving te zijn: de hoosbui in Kopenhagen van 2011, waar 1,5 miljard schade mee

was gemoeid, heeft veel in Amsterdam in beweging gezet. Bij hitte is dat lastiger, hoewel het vanwege berichtgeving over impact bij grote evenementen (*dance festivals* en 4-daagse) wel op het netvlies komt. Evenementenadvisering op dit punt door de GGD raakt nauw aan RA-focus bij de GGD. Er zijn hittekaarten gemaakt, en gekoppeld aan kaarten die de sociale structuur in beeld brengen (NB blijkt dat juist hitte-eilanden samenvallen met plekken met veel kwetsbare mensen; bejaardentehuizen in binnensteden, weinig groen daar). Sinds kort is er ook een Climate App, waarin de koele plekken staan aangegeven. Ook helpt de kracht van 'shocking numbers'.

- Urgentie en complexiteit: een beetje zichtbare aanleiding is goed voor het gevoel voor urgentie bij bewoners, maar de stap in het denken over wat vervolgens te doen is lastig. Gewoonweg 'meer groen' werkt niet, i.h.b. met betrekking tot hitte. Meer bomen zo blijkt maakt juist dat meer hitte wordt vastgehouden. Is nog onderwerp van wetenschappelijk onderzoek – inzichten daaruit laten zich tot nu toe lastig vertalen in praktische oplossingen.
- Urgentie door positief geformuleerde boodschap: [x] merkt op dat het niet aangaat om alleen te redeneren vanuit een dreiging maar liever juist vanuit kansen: de stad vergroenen, sociale problemen aanpakken, etc. Met klimaatbestendigheid als spin-off: 'een wenkend perspectief'.
- (!) investeringsgolf benut? Op de ppt sheet staat dat de investeringsgolf in Amsterdam niet wordt benut. Daar zijn de deelnemers het niet mee eens. Gemeente zet in op bewustwording in de bouwketen. Zo zijn er de Green business club Zuidas en de klimaatneutrale bouwenvolp. Gegeven de dooplooptijd duurt het even voordat dat zich heeft vertaald in daadwerkelijke bouw. De gemeente zou in de bouwvoorwaarden RA moeten meenemen en met de bouwketen en het waterschap samen moeten werken.

Aanpak

- "meekoppelen" dat is de kern: De deelnemers bevestigen de bevinding uit de interviews dat de kracht in Amsterdam zit in de samenwerking met allerlei partijen. Het is zaak "geen nieuw silo" te creëren, maar juist het thema in te brengen in de bestaande silo's, vanuit het adagium: 'doe wat je doet, maar doe het rainproof.' (opgemerkt wordt dat Advanced Metropolitan Solutions AMS onterecht hierbij wordt genoemd; is samenwerkingsverband van een aantal universiteiten, staat buiten Amsterdamse dynamiek rond dit thema)
- verbinden en aanvullen: Jaap geeft aan dat zij het vergroenen van de stad (je eigen leefomgeving) ook verbinden aan het bereiken van een sociaal effect. In die zin is het een extra activiteit en niet alleen 'wat deed je al, doe dat Rainproof'.
- Weten, willen, werken: op het gebied van 'weten' is de laatste jaren veel gerealiseerd. 'Willen' is ook aanwezig, maar dit zet zich niet door in 'werken' of 'kunnen'. De stap tussen willen en werken is te groot, terwijl de energie en versnelling juist te halen is in de doorwerking in actie 'voorbij de pilot'. Rainproof werkt daarom met weten, willen, kunnen, doen, volhouden/volharden. De Gezonde Stad merkt op dat in hun ogen 'doen' het uitgangspunt is – zorgen dat partijen samen in actie komen vanuit hun eigen *core business*.

- **(!)** Doorwerking in handelen faciliteren: Nu ligt in RA te veel de nadruk op weten en willen. Problematisch is vaak dat de mensen die echt aan de slag willen niet de opdracht, tijd, ervaring of opleiding hebben. Via begeleiding op de werkvloer en het goed inrichten van kaders kan gerealiseerd worden dat het 'werken' daadwerkelijk in de organisatie wordt ingebed, 'voorbij de persoon' – zodat het niet langer hangt op de energie van een enkel individu, maar zorgen dat er structureel uren voor staan etc. Een voorbeeld van hoe zaken op dit punt mis kunnen lopen: Rainproof was betrokken bij kennisontwikkeling in de tuincentra sector; de landelijke koepelorganisatie Tuinbranche Nederland was daar heel actief in. Daar is veel kennis vergaard, waarna vervolgens Tuinbranche Nederland werd 'platgebeld' door partijen uit het hele land die interesse hadden in die kennis. Maar Tuinbranche Nederland had geen capaciteit om al die kennisvragen op te pakken, en de kennis te verspreiden en ondersteuning te bieden. Dus daar viel het stil.
- Doorwerken: dat is wat anders dan 'verankeren' (correctie op slide). Doorwerken is bijv. het meenemen en vastleggen van RA standaarden in het gemeentelijk rioleringsplan of handboek RO. Hetzelfde geldt voor de Omgevingswet; alleen als je hierin een RA bepaling meeneemt werkt het door. (vb. Rotterdam, focust op 'bouwstenen voor omgevingsvisie').

Resultaten tot nu toe:

- **(!)** Resultaten kennis: Er is in Amsterdam veel kennis ontwikkeld. Dat is een mooi resultaat. De vraag is nu, hoe dat verder te brengen. Zoeken naar een kader om het te veralgemeniseren, zodat de kennis ook elders kan worden ingezet. Wat mist zijn personen die verbinden, coachen en verwijzen, om kennis die op verschillende plekken in het land is ontwikkeld verder te verspreiden en te delen. Rainproof wil zijn kennis graag overdragen, andere lokale initiatieven faciliteren, maar niet op kosten van Amsterdam. Wat mist is een netwerk van personen die kennis verbinden en landelijk uitdragen. Het A-team functioneerde niet omdat het niet op de juiste manier was samengesteld: de leden waren gekozen op basis van vertegenwoordiging, in plaats van op hun kennis van zaken, echte 'kennis om te doen'.
- Ook hangen veel succesvolle pilots af van de enthousiaste inzet van een aantal specifieke personen. Dat zie je voor VenK bijvoorbeeld zowel in A'dam, R'dam als IJssel-Vechtdelta.
- Afstemming Rijk - regio: [x] stelt dat bij VENK het schaalaspect voorop staat, en mist ook heel erg de afstemming. Er is afstemming nodig tussen het rijk en regio's, maar daartussen blijft het stil. Vanuit de 3 VenK pilots is eerder een "boodschappenlijstje" bij I en M neergelegd, maar daar is niets mee gebeurd. Green deal leidde voor sommigen tot een teleurstelling. Partijen in de regio hadden daar veel verwachtingen van maar van de kant van het rijk bleef echte concrete betrokkenheid uit - "die vonden dat ze zo weinig foto's konden maken van de projecten, die waren niet voldoende 'fotogeniek'."
- **(!)** Schaalaspect – regionale afstemming: Daarnaast is regionale afstemming nodig; wateroverlast en waterveiligheid mobiliseren heel andere netwerken maar je komt elkaar tegen in de concrete uitvoering, waarin je samen op zoek moet naar het totaalplaatje. Dat is lastig. Vanwege de ketenafhankelijkheid moeten bedrijven als

Tennet in gesprek met enorm veel partijen (in Amsterdam, de Botlek etc.). Dan haakt op een gegeven moment Tennet af: 'regionaal doen' kost heel veel tijd en energie. [vergelijk kennisdistributierol Tuinbranche Nederland]. Nodig is een gebiedsgerichte aanpak met ondersteuning door bijv. de provincie, om te schakelen tussen schalen. I en M zou een coördinerende rol moeten vervullen en partijen, initiatieven en schalen aan elkaar moeten koppelen. Maar die rol nemen ze niet. Is ook lastig. En er zijn ook financiële belemmeringen, die 8 ton voor RA is natuurlijk niets! Toen de deltabeslissing RA werd genomen was het idee: elk departement moet zelf dingen op te zetten. Hierdoor ontstaan en bestaan veel dingen naast elkaar, bijvoorbeeld de herijking Vitaal bij V&J (crisisbeheersing) en de NAS waardoor het palet nog breder wordt (bijv. richt zich ook op gezondheid). Het zijn nu te veel verschillende verhalen.

- Stad als uitgangspunt: [x] stelt dat de stad het uitgangspunt moet zijn, op stedelijk niveau komen de zaken bij elkaar. Zowel de toekomst van duurzaamheid als de grootste risico's zitten in de stad. RA is een uitermate lokaal probleem, het gaat over straten en de eigen omgeving. Van daaruit praat De Gezonde Stad met bewoners en ondernemers, van daaruit contacten met staddelen, gemeenten en provincie. Overigens nooit met het rijk!
- Rol verzekeraars: die zou veel groter kunnen zijn. Maar Verbond van verzekeraars pakt die rol niet omdat ze de onderwerpen rond waterrisico's en RA niet concreet genoeg vinden. Daar zou het rijk op kunnen acteren. Maar, ook van belang, wat is ondernemersrisico? Bedrijven moeten er zelf voor zorgen dat ze geen risico lopen, zie bijvoorbeeld de manier waarop een bedrijf met cacao-opslag in de Amsterdamse Haven het dak waterdicht maakt.
- (!) Herdefiniëren rol rijksoverheid: Wat nodig is, is dat het rijk zich daadwerkelijk een andere rol aanmeet. Nu nog overheerst de gedachte: het is gedecentraliseerd, dus bij veel zaken is de redenering: "daar gaat het rijk niet over." Maar het gaat nu juist om een faciliterende overheid. Een rol in het verder helpen van wat er al gebeurt, bijvoorbeeld op stedelijk niveau, en hepen schakelen tussen niveaus. Bijvoorbeeld door stelselmatig de vraag te stellen 'werkt actie x ook voor doel y?' (!); "Werkt een maatregel voor alles of werkt het ook sommige dingen tegen?" en daar vervolgens naar te handelen. Dat gebeurt nog helemaal niet. (Concreet voorbeeld Koeze: Westlandweg: kun je daar een kruispunt/weg zo ontwerpen dat het zowel voor wateroverlast als voor overstroming werkt?)
- Rob heeft een document met succesfactoren bij klimaatadaptatie van vitale en kwetsbare functies, opgesteld door Rotterdam, Amsterdam en Arcadis. Dat stuurt hij op.

Ronde 2: 2020/2050

Er is enige discussie over het nut om te denken in termen van toekomstbeelden, en de lange termijn. Om in 2020/2050 doelen te bereiken is allereerst ambitie nodig: maak hard wat je wil bereiken en maak duidelijk 'waar gaan we voor staan'. Echter, vastpinnen op 2050 is te ver weg. 2050 is over 35 (!) jaar. 35 jaar geleden hadden we niet eens internet en stond de Muur er nog. Bovendien is er discussie over de vorm waarin dergelijke ambities en beelden moeten worden gegoten: al dan niet in termen van concrete normen.

- Normering: Als het al mogelijk is om een harde en duidelijke ambitie te formuleren in de vorm van normen, dan is dat niet (in elk geval niet in alle gevallen) behulpzaam en wenselijk. [x] is pertinent tegen het formuleren van normen, want het sluit op voorhand uit dat geleidelijk er meer acceptatie ontstaat voor situaties die nu als onwenselijk worden ervaren – hoeveel water in de straat geeft ‘overlast’? Daarover kunnen met de tijd de ideeën verschuiven. Je moet juist veerkracht omarmen en inbouwen in je beleid – dat is de kern van adaptatie. [x] is het daar helemaal mee eens: beter geen normen! Want dan valt alle energie weg, dan gaat het alleen nog maar over de vraag ‘wat is veilig genoeg?’ en wordt alleen nog maar geredeneerd over RA in termen van haalbaarheid en kosten. [x] denkt dat normering of niet afhangt van het specifieke onderwerp, de keuze moet zijn per onderdeel of een norm nut heeft of niet. Uiteindelijk is het een politieke keuze: ‘hoe kwetsbaar wil je zijn?’. Je kunt wel van iedere partij veerkracht verwachten, maar sommigen behoren tot een kwetsbare groep: niet iedereen is die flexibiliteit gegeven, en daarvoor moet een minimum aan zorg geregeld worden.
- Het formuleren van een bottom line: denken over normering in termen van een ondergrens kan wel nuttig zijn: wat wil je als overheid minimaal regelen om een situatie veilig genoeg te maken? In Westpoort wordt aan zo’n bottom line gewerkt. Zo kan je er voor zorgen dat in elk geval minimale maatregelen getroffen worden.
- Adaptiviteit en veerkracht: De RA inzichten groeien nog. De manier waarop je stuurt hangt af van wat je weet, en normen moeten daarom adaptief zijn. Het uitgangspunt zou moeten zijn: ‘bescherming, acceptatie en aanpassing van normen omtrent acceptatie aan veranderingen in acceptatie’.

Toekomstbeeld

Besloten wordt dat een beeld van de toekomst en gewenste ontwikkelingen en doelstellingen ook gericht kan zijn op een termijn van bijvoorbeeld 5 of 6 jaar. Maar de lange-termijn is wel nuttig om harde ambities uit te spreken, bijv. ‘0 euro schade door wateroverlast, 0 euro doden door hitte-overlast.’ Hier ageert [x] tegen: ‘risico-0 is veel te duur. Er moet meer ingezet worden op acceptatie van enig risico’. Al pratende wordt een wensenlijstje samengesteld, dat in feite liever nu dan volgend jaar wordt gerealiseerd. Ook dit fungeert als ‘toekomstbeeld’ omdat het helpt de vraag te stellen: ‘wat precies zit er nu ‘in de weg’ waardoor dit ideaalbeeld nog niet gerealiseerd is?’ Idealiter is de situatie als volgt:

- Het faciliteren van kennisoverdracht en ‘doen’: De kennis ‘hoe doe je het’, die er al is, wordt verspreid en deze verspreiding wordt gefaciliteerd.
 - Reden / toelichting: zie voorbeeld van Tuinbranche Nederland. Een ander voorbeeld is een onderzoek door Achmea, dat verwachtte dat veel verzekeringsschade bij stormschade kwam via kelders/souterrains. Maar wat bleek: 60% van de geclaimde schade bleek afkomstig van wateroverlast via dak, muren en ramen te gaan. Dit zijn dingen die de bewoner zelf had kunnen regelen: die kennis verspreiden!
 - Kennis vertalen naar ‘daadwerkelijk doen’: RA is volledig geïntegreerd in opleidingen. RA wordt bijvoorbeeld zodanig meegenomen in

architectenopleidingen dat fouten veel eerder in de keten worden voorkomen (vb. geen vitale functies –elektriciteit! - in de kelder).

- Verknopen risicoperceptie. Risico-beoordelingskaders in een keten / regio zijn gekoppeld: als een partij – bijvoorbeeld een elektriciteitscentrale – een afweging maakt om bij dreigende wateroverlast 'af te koppelen' van het net, neemt het daarbij in overweging hoe die handeling doorwerkt in risico's voor andere partijen ofwel voor andere aspecten in de regio. Momenteel is dat niet zo: ieder hanteert zijn eigen risicobeoordelingskader, maakt afwegingen vanuit het eigen perspectief. (zie ronde 3).
- Verknopen verantwoordelijkheden. Er wordt gehandeld vanuit een perceptie van 'gedeeld eigenaarschap'. Nu is het idee 'het gaat over water, laat de waterpartijen het maar oplossen'. Idealiter wordt meteen ook een OR of sociaal perspectief meegenomen.
- Alternatieve kosten-baten afweging. In 2020 en 2050 worden in kosten-baten afwegingen niet alleen kosten van investeringen meegenomen, maar ook de baten van voorkómen schade, het 'gewonnen' effect van het niet plaatsvinden van wateroverlast. En bovendien wordt de afweging breder gemaakt [verbreding kaders!]: wat is wenselijk, bijv. moet je overal (willen) bouwen of zwemmen in zwemwater dat infectiegevaar heeft?
- Garanderen minimum aan veiligheid: de dynamiek komt vooral van flexibele, zelfredzame burgers en bedrijven. Maar er zijn vangnetten voor mensen en bedrijven die niet in staat zijn flexibel en adaptief te zijn.
- De overheid geeft het goede voorbeeld: De overheid heeft RA volledig verwerkt in de zorg om haar eigen *assets*, bijv. in beheer van snelwegen, rijksgebouwenbeheer.

Ronde 3: Backcasting: welke stappen zijn nodig om het beeld te realiseren?

Veel dingen kunnen op korte termijn gedaan worden. Ook al wijst de 'weten-fase' aan dat zaken soms nóg ingewikkelder zijn dan eerder gedacht, zoals bij VENK vaak het geval is, op basis van de kennis die nu beschikbaar is kun je wel alvast dingen doen. Dit houdt ook in: niet blijven hangen in de 'weten-fase': een andere houding t.o.v. complexiteit. Complexiteit in kleine stappen afpellen en leren omgaan met onzekerheden in plaats van doorgaan tot alles volledig uitgedacht is.

Sturingsfilosofie: vanuit behoeften en bedrijfs- en bewoners logica redeneren

- Essentieel is dat de logica: 'het zijn overheden die sturen' wordt losgelaten. RA beleid werkt pas als het de behoeften en het handelingsperspectief van burgers en bedrijven als uitgangspunt neemt. "Een top-down benadering is killing". Maar dat betekent niet een passieve opstelling; in tegendeel. Bij het bespreken van allerlei mogelijke stappen – potentiële 'bouwstenen' voor een Deltaplan RA – komen concrete, praktische invullingen van een actieve rol voor overheden, inclusief het rijk, naar voren.

Bouwstenen voor een Deltaplan:

Korte termijn actie

- Mensen / partijen moeten nu concrete taken toebedeeld krijgen, anders haken ze af! [zie voorbeeld Tennet: hoe lang kan je blijven praten met allerlei partijen, kost veel geld en energie]

- Wel ook normen stellen (toch!), om richting te geven aan die concrete taken, helpt vanuit de vraag 'waar werken we naar toe?' Maar wel ruimte laten die normen steeds aan te passen. Dit hangt samen met het punt 'adaptiviteit': overheden en organisaties moeten de ruimte krijgen zich aan te passen aan de ontwikkelingen die zich voor doen, om daarop de normen weer aan te passen. Je kunt immers niet nu al een scenario blijvend als uitgangspunt nemen dat zich onderweg wijzigt.

Awareness

- Mensen / partijen moeten zich bewust worden bij elke investering dat er risico is. Voorbeeld: in project Westpoort heet de eerste fase 'aware'. Dit is er om te zorgen dat iedereen de risico's kent zodat bedrijven en individuen zelf een afweging maken bij bij investeringsbeslissingen. Je kunt zo bedrijven vanuit hun core business laten meedenken. Dit geldt ook voor investeerders: deze hebben belang bij het denken over de toekomst.

Actief promoten RA-instrumentarium

- In de laatste jaren zijn veel tools ontwikkeld, maar die zijn passief beschikbaar gesteld: men wacht af of er gebruik van gemaakt gaat worden – hooguit een nieuwsbrief zo nu en dan waarin wordt genoemd wat zoal beschikbaar is. Ook al is de essentie van faciliteren dat je iets niet kan afdwingen (hooguit een basaal niveau), moet het toch actiever opgepakt worden(!): partijen actief aansporen om aan de slag te gaan, tool op te pakken. Ook zijn de laatste jaren veel mensen gemobiliseerd maar die blijven niet aangehaakt. DP kan een omslag naar 'actief beleid' zijn. Faciliteren als 'verleiden' middels iconische projecten is ook nog te passief. Beter per opgave acties formuleren, en vervolgens partijen benaderen met de vraag welke rol(len) zij daarin willen gaan spelen. En dan elke belangrijke partner overal in het land helpen mensen specifiek aan te zetten die rollen actief op zich te nemen; daar ruimte (financieel, in werkprocessen) voor helpen creëren. En daar dan een landelijk of regionaal 'smoelenboek' van maken, zodat mensen elkaar weten te vinden. Ook zo'n 'smoelenboek' moet actief beheerd worden: updaten, verspreiden etc. Essentieel bij zo'n actieve aanpak is ook: kom met één, samenhangend verhaal, niet versnipperd onder verschillende kopjes als NAS, DP etc. (!) Help de framing van het onderwerp bij mensen te verbreden met één samenhangend aansprekend verhaal!

Financiële middelen; wetswijziging

- De Deltawet zelf is een probleem: alleen WV en ZW genoemd en daarvoor financiering geregeld. Inzetten op een wetswijziging. Er moet structureel meer geld beschikbaar worden gemaakt voor RA. Daar gaat dan ook meteen een signaal vanuit. Nu is de boodschap: waterveiligheid, daar gaat het om. Vergeleken met waterveiligheid, waar 300 miljoen voor één dijk wordt uitgegeven, is 8 ton voor RA niets. Nu in Deltaplan financiering alleen waterveiligheid en zoetwater. Dat geld moet vervolgens niet blijven hangen bij het rijk, maar gaan daar naar waar de *lead* zit bij RA: naar lokale partijen (bouwers, banken, verzekeraars, gemeenten etc.); zorgen dat het op het laagste niveau terecht komt. Wat dit betreft: het is een misvatting te denken dat het geld besteed moet

worden aan de zwakke schakels, 'achterblijvers' – de kleine gemeenten waar nog niet veel gebeurt. (!) Steek het geld juist daarin waar de actie en het initiatief zit, om dat verder te brengen, zodat je het momentum dat daar wordt gecreëerd vast houdt en verder brengt. Die personen vinden en actief ondersteunen die nu de kar trekken. Die dan ook vervolgens weer niet in een keurslijf drukken, maar origineel initiatief actief ondersteunen.

Alternatieve kosten-baten analyse

- Neem de voorkómen schade op in de baten. Baten zijn niet altijd in geld uit te drukken. Er zijn producten of instrumenten die helpen, maar wat is het effect van één groen dal? (economische illustratie). Bovendien niet langer kosten/baten berekenen op het niveau van één bouwwerk, maar kosten en baten van allerlei (infrastructurele, bouwkundige, ruimtelijke ordenings) zaken in onderling verband in kaart brengen. Dat laat daarmee ook zien 'hoe alle kleinen beetjes helpen'. Dat betekent dus het omvormen van (het denken in) de klassieke kba-logica: "kba's nieuwe stijl" zijn nodig voor RA. (!)

Betere coördinatie, verknopen risicomangement in regio en keten

- Vooral op het gebied van VENK maakt elk bedrijf (bijv. netbeheerder) een eigen afweging met betrekking tot risico. Er is daarbij geen oog voor de gevolgen voor andere partijen in de keten en regio, bijvoorbeeld met betrekking tot andere vitale functies. Genoemd voorbeeld van een elektriciteitscentrale die beslist af te schakelen vanuit eigen risico assessment, zonder mee te nemen welke schade voorkomen kan worden door nog net even langer te blijven draaien. Wellicht met rol voor overheid om 'rest-risico' te dekken in zo'n geval, vanuit idee dat hiermee bijv. levens gespaard kunnen worden. Het gaat erom dat men weet van elkaar wat er speelt! In New York is er bijvoorbeeld 'corp net' dat helpt afstemmen wanneer komt er een orkaan aan. De mogelijk geleden schade ligt vaak ook buiten één specifiek bedrijf. Koeze wijst erop dat er in Amsterdam een project geweest om de keten verder te ontrafelen. Het punt is dat niemand zich verantwoordelijk voelt vanuit keten/regio perspectief – de overheid moet helpen wederzijdse afhankelijkheden duidelijk te maken, en hier leiderschap in nemen, en tonen.

Netwerksturing via 'dashboard' monitoring

- Zet niet alleen in op overheden, maar op allerlei partijen, en 'stuur' via het monitoren van wat gebeurt, en vooral ook van wat *niet* gebeurt: via een dashboard systeem (zoals bijv ontwikkeld door Rainproof) dat inzichtelijk maakt: de inzet van welke partijen is nodig voor een bepaalde ontwikkeling (stakeholderanalyse), welke partijen zijn in beweging, en waar blijft het stil? Informatie daarover wordt op kwantitatieve wijze ingewonnen: praten met partijen in zo'n netwerk, horen waar zaken blijven steken. Dat in beeld brengen. En daar vervolgens op acteren: energie steken in het aansporen van achterblijvende netwerkpartijen, en/of als dat niet werkt, actief 'erom heen' werken – zo'n 'gat' ondervangen door andere partijen te mobiliseren. Een eerste stap is een landelijk VENK-dashboard monitoring op te zetten. Vanuit de logica die daaraan ten grondslag ligt bedrijven en andere partijen benaderen, en aanspreken op wat er

gebeuren moet vanuit de logica van de *core business* van zo'n bedrijf: hoe passen te nemen stappen in het afwegingskader van dat bedrijf? *Awareness* creëren is eerste stap: risico-perceptie per actor aanscherpen. Maar ook op basis van zo'n overzicht actief inzetten op een 'multipliereffect': actief zoeken naar manieren waarop en plekken waar succesvolle aanpak elders verder kan worden voortgezet.

Alternatieve financieringslogica promoten

- Niet alleen een andere manier van kosten en baten berekenen (zie eerder) vanuit een wijk- of regio-perspectief, maar ook vanuit zo'n breder kader nadenken over verantwoordelijkheden en verdeling van kosten/baten. Voorbeeld van De Gezonde Stad: nieuw project met betrekking tot crowdfunding rond investeringen 'op het dak van je buurman', project Rooftop Revolution. Daarmee kunnen burgers, omwonenden, meebetalen aan investering in een groen dak dat eigendom is van een ander – zodat de kosten niet alleen voor de vastgoedeigenaar zijn. De baten van zo'n investering betreffen immers ook omwonenden: aangenamer leefklimaat, stijging waarde van vastgoed, gezondheidswinst, minder stookkosten voor koelsystemen in supermarkt etc.. Via dit project wordt informatie daarover actief verspreid onder omwonenden, hetgeen zorgt voor gedeeld eigenaarschap en gedeelde verantwoordelijkheid met betrekking tot de problematiek, ook al is het formeel eigendom bij één vastgoedeigenaar.

Benutten en optimaliseren Rijks assets

- Het rijk moet zorgen dat het beheer van de rijksinfrastructuur (snelwegen, rijksgebouwenbeheer etc.) RA volledig integreert. Ook in de energietransitie moet RA volledig worden opgenomen en meegenomen.

In een afsluitend rondje wordt nog eens het belang van een lokaal en vooral regionaal- en ketenperspectief benadrukt bij het uitwerken van (nationaal, regionaal, lokaal) beleid. Sturen vanuit behoeften en vragen van de partijen die de kar (moeten gaan) trekken. Een grote consultant die een tool ontwikkelt, daar heb je lokaal niet veel aan. Het beleid 'luisterend activerend' vormgegeven worden, waarbij het gebruik maakt van de kennis die er al is, en actief aangehaakt wordt bij lopende initiatieven. Daarbij rekening houden met de juiste schaal: elke opgave heeft zijn eigen schaalniveau; soms is opschalen nuttig en soms niet. [x] sluit graag positief af: Mooi dat er een DP RA komt!

Anne bedankt de aanwezigen voor hun bijdrage – bijzonder nuttige en heldere inzichten, met duidelijk praktische waarde! – en sluit de bijeenkomst.

2.2.4 Provincie Noord-Brabant (Datum: 22-09-2016)

Verslag Reflectiesessie Noord-Brabant

Welkom

John heet iedereen welkom. Na een kort voorstelrondje, waaruit blijkt dat er overwegend 'watermensen' aan tafel zitten en slechts één 'RO-man', worden de eerste resultaten uit de interviewronde voor Noord-Brabant gepresenteerd.

Opmerkingen n.a.v. presentatie:

- Zijn natuurorganisaties of de ZLTO geïnterviewd?
- De conclusies van de presentatie zijn redelijk abstract. Wat is bijv. operationeel instrumentarium?
- De ontbrekende taakstelling hangt samen met de roep om operationele instrumenten. Als iedere gemeente eigen invulling geeft ontbreekt eenheid. Vanuit het oogpunt van eenheid kan er de vraag zijn om op nationaal niveau taak/instrumenten voor te schrijven.
- [x] is van mening dat de overheid haar verantwoordelijkheid mag pakken, moet nadenken over ruimtelijke adaptatie (RA) en duidelijk moet maken wat dit inhoudt (scope) en wat voor instrumenten er zijn om dit te bereiken.
- Ontbrekend financieel kader: er is geen rijksgegeld beschikbaar, ook niet in gemeente- of provinciefonds. Vanuit Deltaprogramma wel geld in andere programma's, maar nog niets voor RA.

Ronde 1. Startpunt: vandaag - waar staan we nu?

De presentatie van de eerste resultaten van de interviews werd vrij breed herkend, maar leidde ook meteen tot het begin van een levendige discussie. Hierbij kwamen de volgende punten aan de orde:

- [x] mist een gevoel van urgentie. '2050 is overmorgen'. Dit blijkt echter niet uit de doelformulering, terwijl de noodzaak om te gaan acteren steeds groter wordt. Ook is volstrekt onduidelijk uit welk scenario de rijksoverheid vertrekt.
- [x] geeft aan dat de urgentie wel aanwezig is. We zijn goed bezig, maar of het voldoende is wat we doen daar heeft men geen beeld van.
- De categorie burgers/bedrijven wordt gemist. Van het gebied gaat de overheid over 1/3, terwijl 2/3 bij burgers en bedrijven ligt. Daar is bewustwording minder.
- [x] heeft de ervaring dat er juist beweging zit in de bewustwording. Je hoeft landschapsarchitecten niet meer uit te leggen dat er klimaatverandering is. Interessant is dat je moet zorgen dat dit het vliegwiel moet worden. Uit de stresstest blijkt dat de urgentie er niet is om er miljoenen euro's aan te besteden. En bijvoorbeeld hitte ligt eerder bij de GGD. [x] probeert bij projecten meer ruimte voor water mee te nemen. Daarin wordt ook de ontwikkeling met RO/landschap/aantrekkelijkheid leefomgeving/hoveniers meegenomen. Lokaal kan de gemeente al deze partijen benaderen en bijv. ook woningbouwverenigingen.
- Niemand weet wat in 2050 moet zijn gedaan of wat voldoende is. Iedereen heeft zijn eigen perceptie bij klimaatverandering. Als je bijvoorbeeld aangeeft dat de straat klimaatbestendig moet ingericht zijn krijg je vaak de vraag terug: wat is dat dan klimaatbestendig? Er is behoefte aan concrete handvatten. Daar wordt tegen in gebracht dat wanneer je met normen gaat werken en je haalt de norm dan wordt gezegd 'we zijn klaar'. Terwijl je juist wil dan men er aan blijft denken en werken.

- De grote opgave komen vanuit landelijk gebied. De knopen/samenkomst van rivieren/beken is in de stad, zoals in Den Bosch. Om te voorkomen dat zich daar problemen voordoen, moet je het systeem goed inrichten. Deze maatregelen neem je vaak in landelijk gebied.
- Gemeente Den Bosch heeft ervaring vanuit het Deltaprogramma Rivieren. De bewustwording neemt toe. Maar je moet het samen doen. En meer vanuit duurzaamheid, leefomgeving, natuur etc. insteken, maar zal niet klimaatadaptatie zijn. Veiligheid kun je wel makkelijk adresseren.
- De gemeente Tilburg is van mening dat men moet kijken naar de watersystemen, niet meer naar de schaal van de stad kijken.
- De ABG-gemeenten hebben ervaring met een structuurvisie. Hierin was water meegenomen in het integraal ontwerp. Je moet zoveel mogelijk disciplines, zoals bestuurlijke visie en ruimtelijke actoren (verkeer, bebouwingsstructuur etc.) in het proces bij elkaar brengen. En vervolgens met elkaar keuzes maken. Met de komst van de omgevingsvisie zie je dit integreren, dus de bewustwording wordt steeds groter.
- Brabant Water vraagt zich af of dit ook een keerzijde kent. Krijgt water/RA wel voldoende aandacht tussen alle andere belangen/disciplines?
- ABG heeft de ervaring dat het goed werkt. Ze hebben pas een sessie gehad. Als je met z'n allen bij elkaar zit en je gaat keuzes maken, dan *'kom je verder dan vier jaar beleid schrijven'*.
- Meerdere partijen vragen zich wel af hoe je verschillende partijen (burger, bedrijf, agrarische sector) aan tafel krijgt. Dit is een uitdaging. De ervaring van waterschap De Dommel met betrekking tot verdroging is dat de agrarische sector wordt uitgenodigd, maar niet komt.
- Brabant Water stelt voor om het als businesscase te zien. Je maakt dan inzichtelijk wat het kost en hoe je deze problemen gaat oplossen.
- De discussie gaat verder en er wordt opgemerkt dat je goed moet kijken wie je erbij betreft en hoe je dat gaat doen. [x] geeft aan dat het juist daarom iedere keer maatwerk is. Daarom kun je er geen algemeenheden op los laten. Je moet het lokaal oplossen. [x] is het hier niet mee eens. Zij vinden dat je het niet allemaal lokaal kan oplossen. Maatregelen die je neemt kunnen effect hebben op gebieden van andere partijen (gemeenten, waterschap, RWS). Daardoor raakt het ook de overheid. Men heeft het over duurzaam bouwen, maar waarom niet verder trekken naar klimaatbestendig bouwen. Geconstateerd wordt dat onder de nieuwe amvb's onder de Omgevingswet: alleen maar meer ruimte komt (minder regels). De BMF trekt ook de parallel met de overstromingen in de jaren '90. Toen moesten er maatregelen genomen worden door de overheden. Als je de huidige situatie daarmee vergelijkt, dan moet je als overheid een aantal uitspraken doen.
- Het voorbeeld van België waar ieder huis een eigen regenwateropvang heeft wordt aangehaald. Waarom lukt het daar wel en hier niet? [x] geeft aan dat als je als gemeente verplicht groene daken of bouw-/vloerpeilen voorschrijft dan sta je alleen als gemeente. Het zou helpen als dit op centraal niveau geregeld wordt.
- De gemeenten zijn allemaal met hetzelfde bezig: minder verharding/burger betrekken / weten/willen/werken/stresstesten. Het zou helpen als er een soort format (verdiepend)

zou zijn, zodat niet iedere gemeente dit opnieuw moet uitvinden. Juist ook voor de kleine gemeenten, die zijn ondervertegenwoordigd aan tafel. Er vinden nu allemaal kleine trajecten/projecten plaats, maar er worden geen grote klappen gemaakt.

- De provincie geeft aan dat je op het terrein van RO-beleid zaken, zoals groene daken voorschrijven, kan regelen. Het voorbeeld van energie ('0 op de meter') wordt aangehaald. Je kunt het stimuleren. Een belangrijk verschil tussen energie en RA is dat energie geldt oplevert, terwijl RA geld kost. Misschien helpt het als je uitrekent wat schade is t.o.v. investering. *'Woonlasten anders besteden'*
- Gemeente Tilburg geeft aan dat RA verder gaat dan wateroverlast, het gaat om de leefbare stad. Dat raakt alle beleidsterreinen, dat maakt het niet berekenbaar.
- [x] heeft de ervaring dat RA innovatief is en innovatief is lastig. De kreten als 'leefbaar en gezond' laten het onderwerp leven. Wanneer de financiën in beeld komen zakt het enthousiasme. Dan komt de vraag: Is het verplicht? Is daarop het antwoord nee, dan gebeurt het niet. Het is belangrijk hoe je het verkoopt/brengt. Al te vrijblijvend is niet goed.
- Het voorbeeld van de landbouw wordt erbij gehaald. Zij hebben er belang bij dat het water langer wordt vastgehouden. Dit zou beter moeten worden gecommuniceerd en uitgelegd. Afgevraagd wordt wie de actor is. Gemeenten gaan dit niet oppakken, maar kunnen er wel een rol bij spelen.
- ABG gemeenten haalt de DuBo-lijst die door de gemeente Tilburg is ontwikkeld aan. Dit zijn gemeentelijke praktijkrichtlijnen om duurzaam te bouwen. Er is een convenant gesloten om dit instrument te gaan gebruiken. Het resultaat na ongeveer 3,5 jaar is dat een aantal ontwikkelaars, die al koplopers waren, het oppakken. Woningcorporaties, architecten, landschapsarchitecten en hoveniers gingen er niet in mee, ondanks de ondertekening van het convenant. Je ziet dat er steeds meer gebruik van wordt gemaakt (Corporaties en ontwikkelaars doen het niet, vaak ingegeven vanuit kosten). Nu bij RA ben je ook met een kleine groep koploper en je hoopt dat er steeds meer aansluiten. Op de vraag wat er nodig is om het peloton en de achterblijvers mee te krijgen werd geantwoord: de één ziet het als verkopend product, de ander als duurzaam beeld en kwaliteitsgids (toetsbaar bij welstandscommissie). De integrale ontwerpcyclus zit er in (incl. klimaatadaptief, waterrobuust). Als iemand dit gebruikt dan wordt dit enorm gepromoot. Door meer successen wordt de bewustwording vergroot (rolt langzaam uit). De gemeente Eindhoven/waterschap De Dommel sluiten hierbij aan: je moet ze verleiden (euro's, kwaliteit leefomgeving). Het zijn heel veel sporen waar je mee bezig bent. De gemeente Breda voegt hier aan toe dat vakgebieden waar ze wel een norm hebben, deze norm wordt ingevuld en dat men dan het gevoel heeft dat men klaar is. De norm halen is het doel en men kijkt minder naar de reden achter de norm (RA). De norm is gehaald, maar andere disciplines zijn niet tevreden of het resultaat is teleurstellend.

1. Ronde 2. Vertrekpunt: 2050 – hoe ziet een klimaatbestendig en waterrobuust Noord-Brabant eruit?

Op een flipover is in steekwoorden door iedereen aangegeven wat zij verstaan onder 'klimaatbestendig in 2050'. Daar kwamen de volgende steekwoorden uit:

- Circulaire economie;
- Aantrekkelijk en robuust;
- Groen;
- Waterkringloop;
- Vanzelfsprekend;
- Minder verkeer, dus meer groen/blauw;
- Gezonde/leefbare stad met tevreden mensen;
- Compleet getransformeerde agrarische sector;
- (water)veilig;
- Alleen duurzame landbouw;
- Klimaatrobuuste zoetwatervoorziening;
- Droogte – woestijn.

Zo geeft Brabant Water aan dat de drinkwatervoorziening afhankelijk is van het watersysteem (bijv. waterkwaliteit grote rivieren, zoals de Maas). Het moet goed in balans zijn.

De BMF geeft aan dat men goed ziet dat men in het verleden het watersysteem niet goed op orde heeft gehouden en daar veranderingen in heeft aangebracht (*'het is heel technisch gemaakt en daar is een eind aan'*). Precies daarom doen zich ook problemen voor. *'Bij klimaatrobuust zie je dit systeem goed naar voren komen'*. De zichtbaarheid van water wordt groter, water als ordenend principe.

[x] geeft aan dat je veel grote uitersten moet kunnen bergen (wateroverlast en droogte). Nu is het zo dat binnen 3 – 4 weken na de grote overlast er al weer tekorten zijn. Zo zijn er onttrekkingsverboden ingesteld. Dit zegt veel over hoe het systeem nu is ingericht/wordt beheerd.

De provincie Noord-Brabant geeft aan dat er steeds meer ruimtelijke invulling plaatsvindt om water vast te houden (en niet zo snel mogelijk afvoeren). Het besef groeit. De Omgevingsvisie is bij uitstek een instrument waarin dit alles een plek kan vinden.

2. Ronde 3. Backcasting - welke stappen zijn nodig om het beeld te realiseren, en wat staat hierbij in de weg?

Welke instrumenten heb je nodig, ieder vanuit zijn eigen verantwoordelijkheid, om er voor te zorgen dat Brabant in 2050 aan de hierboven genoemde eigenschappen voldoet?

- [x] geeft aan dat overheden bepaalde keuzes in beleid zouden moeten vastleggen en **bepaalde functies op specifieke plekken moet verbieden**. Bijvoorbeeld boomteelt in beekdal. *'Waarom precies daar telen, daar hoort gras'*. Deze discussies zijn bekend bij andere partijen, bijvoorbeeld binnen het kader van het Deltaprogramma Hoge Zandgronden. [x] voegt daar aan toe dat over klimaatverandering niet wordt gesproken binnen hun gemeente. Zoals wij omgaan met de stad, dan heb je deze problemen.
- [x] sluit aan bij [x] dat bepaalde keuzes (in dit gebied deze functies) gemaakt moeten worden. [x] vult daarbij aan dat het niet meer te verzekeren is. De risico's dat oogsten mislukken worden te groot, dus je kunt beter op voorhand sturen voordat er straks mensen failliet gaan.
- [x] vraagt zich af of je als overheid moet ingrijpen. [x] geeft aan dat de overheid nu ook al technisch ingrijpt, maar dat dit eindig is. [x] vult aan dat wanneer het mis gaat de

stad onaantrekkelijk wordt. Dat is ongewenst. [x] geeft aan dat in het kader van ruimte voor de rivier in het Barro gebieden zijn aangewezen, pas in bestemmingsplan volgde schade waartegen mensen kunnen ageren.

- De BMF geeft aan dat **stedelijk aan landelijk moet worden gekoppeld** en noemt het voorbeeld van Breda-Zundert. De gemeente Eindhoven geeft aan dat je het regionaal moet bekijken, waarbij het waterschap het watersysteem bekijkt. Waterschap De Dommel geeft aan dat die verbinding tussen stad en buiten de stad verbeterd moet worden. Je moet met elkaar verbinding zoeken (**samenwerken**). In stedelijk gebied heb je te maken met andere partijen en verantwoordelijkheden. Brabant Water vraagt zich af of waterschap dan gebiedsontwikkelaar is. De gemeente Den Bosch geeft aan dat gemeenten daar niet op zitten te wachten. De gemeente Eindhoven geeft aan dat het waterschap voor zijn gevoel deze rol al heeft (waterbergingsopgave). De rol kan versterkt/verstevigd worden. De gemeente Den Bosch wijst nog op het voorbeeld van de deltacommissaris. Deze gaf 100 miljoen voor een regio om een probleem op te lossen, waarna je die hele regio in actie ziet komen.
- [x] geeft aan dat het **RO-beleid** ook een instrument is dat kan worden ingezet. RO in toekomstige **Omgevingsvisie**/Omgevingsplan. [x] geeft aan dat in de Omgevingsvisie (die verplicht is voor Rijk en provincie en vrijwillig voor gemeenten) beleid kan doorwerken op de verschillende schaalniveaus. Er worden nu ook keuzes gemaakt door de provincie. In de structuurvisie en de regels die daar aan zijn gekoppeld gebeurt dit ook al.
- De gemeente [x] en [x] zijn het er over eens dat je een **urgentiegevoel** moet hebben, zowel **bestuurlijk als ambtelijk**. [x] geeft aan dat het urgentiegevoel vanuit samenleving of ambtenaren moet komen. [x] heeft echter ervaring met bestuurders die voorop lopen.
- [x] vraagt zich af, kijkend naar het watersysteem van de Dommel waar niet zo veel invloed is vanuit het Rijk of België, of ze **voldoende instrumentarium** hebben om de doelen te halen? Het antwoord van waterschap De Dommel en gemeente Tilburg is dat er voldoende instrumenten zijn.
- Meerdere partijen geven aan dat **droogte het grootste probleem** wordt voor Oost-Brabant. Dit geldt ook voor Breda. Dit heeft vooral impact op de agrarische sector en de natuurhoek. En heeft ook impact op de groene leefbare stad. De gemeente Breda heeft aangegeven dat de bewustwording voor droogte door bosbranden is verhoogd. Waterschap de Dommel geeft aan dat dit ook in hun klimaatstresstesten naar voren kwam en dat dit lokaal moet worden opgelost. Er is geen inzicht of het instrumentarium voldoende is om deze problemen te kunnen oplossen.
- [x] vraagt zich af of dit genoeg is. Klimaatadaptatie is grote integratie van een heleboel dingen. Er moet veel **veranderen in de gemeentelijke organisatie** (1700 mensen). Bovendien vraagt ze zich af of je op dat ene stukje plangebied zoveel opgaven en keuzes kan leggen dat het inderdaad klimaatbestendig is. Theoretisch kan het, maar of het in de praktijk ook gaat lukken betwijfel ik. Er is **geen definitie nodig. Het is een kwestie van gaan doen**.
- [x] geeft aan dat je het moet zien als uitgangspunt en dat je nu wel klimaatbestendig moet gaan bouwen. [x] geeft aan dat ze dat niet zien gebeuren. Bij het maken van

keuzes valt men terug op de norm. Ook [x] geeft aan een **normen- of toetsingskader nodig** te hebben. [x] geeft aan dat je uiteindelijk zelf bepaalt wat klimaatbestendig is. Er volgt een discussie of dat erg is.

- [x] ziet wel iets in het instrument van **belastingen / gewenst gedrag** belonen. (**verzekeringen, belastingen, geld**). Waterschap de Dommel geeft aan dat er bepaalde postcodes meer aan inboedelverzekering betalen. Bij waterschappen Aa en Maas en De Dommel is men de belasting op verharding aan het onderzoeken en of de belastingen gerelateerd zijn aan de juiste uitgangspunten. Als er veranderingen komen zal dit een langdurig traject zijn. Vaak zijn de perceptiekosten hoog. De gemeente Den Bosch merkt op dat bijvoorbeeld bij tegelbelasting de bewustwording ook wordt verhoogd. Er volgt een discussie over of het instrument wel of niet gedrag beïnvloedt. De meeste partijen vinden het een leuk idee, maar zien het niet ingezet worden (hoge perceptiekosten, 10/20 euro per jaar te laag bedrag om stimulans te zijn, niet wenselijk).
- [x] vraagt of tijdens de interviews ook is gevraagd hoe de eigen tuin er uit ziet. De ervaring is dat mensen die er mee bezig zijn niet de eigen tuin hebben aangepast. Het is interessant om er achter te komen waarom niet. [x] wil ook graag een analyse zien van **Amsterdam Rainproof** (kosten/inzet t.o.v. opbrengst). Het komt op hem over als een grote marketingcampagne (*'als je niet mee doet hoor je er niet bij'*). In Amsterdam werkt het blijkbaar, maar er wordt sterk afgevraagd of dit in Brabant zou werken.[x] geeft aan dat de schade die ze hebben gehad niet kan worden opgelost met maatregelen bij particulieren. Daar horen zware maatregelen / langjarige trajecten bij.
- Meerdere partijen geven aan dat ook duidelijk moet worden gemaakt welke **eigen verantwoordelijkheden partijen**, met name burgers/bedrijven/ agrarische sector hebben. De provincie noemt het voorbeeld van waterbeschikbaarheid (Deltaprogramma) waardoor een handelingsperspectief wordt geboden. [x] sluit hierbij aan: **Zichtbaar maken eigen verantwoordelijkheid**. In verleden is het door andere partijen opgelost, maar dit is financieel niet meer te verantwoorden.
- [x] geeft aan dat het **bewustzijn** echt niet door overheden of RA is gekomen maar vooral door de incidenten. Dit wordt herkend door andere partijen.
- De gemeente Breda noemt het voorbeeld van de groenstructuur / EHS. Bedrijven konden toen gronden kopen (en bebouwen) voordat EHS was vastgelegd. Dit moet voorkomen worden als je **robuust water of groenstructuur** wil dan moet je dit goed regelen. Waterschap De Dommel herkent dit wel. Als ze gronden niet in eigendom kunnen krijgen dan houdt het op. De BMF geeft aan dat er dan mogelijk te weinig ambitie is. Met het voorbeeld van het bedrijf dat graag meer bescherming wil dan 1 x in 100 jaar laait de discussie flink op. Het waterschap is in gesprek met het bedrijf, terwijl de BMF aangeeft: waarom op die plaats een bedrijf? Andere gemeenten geven aan dat gekeken wordt naar wat men wil en er voor over heeft. Andere belangen gaan een rol spelen (economische belangen). De parallel wordt getrokken met 'Rotterdam laat je toch ook niet onderlopen'. Het waterschap heeft in hun waterbeheerplan opgenomen dat waar de economische waarde hoog is in gesprek kan worden gegaan over een hogere veiligheidsnorm. Maar wie betaalt het? Het waterschap / afspraken over maken?

- [x] wijst nog op **instrument ladder duurzame verstedelijking**. Hierdoor is men voor detailhandel van passief beleid naar actief beleid gegaan (sturende werking). Je zou klimaatbestendigheid ook in deze ladder kunnen opnemen, deze moet daarvoor worden aangepast.
- [x] geeft aan dat je beter kunt aanhaken bij bestaande regelingen. **Tijdgeest is minder regels**, niet iets nieuws verzinnen.
- De gemeente Eindhoven wijst op **communicatie**. Dit is belangrijk en loopt door alles heen. De gemeente Breda wijst op de **afstemming met België**. Waarop waterschap De Dommel aangeeft dat **kennisuitwisseling** belangrijk is. Er moet veel meer worden uitgewisseld en kijken hoe je uit gaat wisselen.
- [x] gemeenten geeft aan dat in de Verordening ruimte voor een landschapsinvesteringsfonds is. [x] geeft aan dat er vast meer **fondsen** zijn, zij hebben bijvoorbeeld een klimaatinvesteringsfonds. In de praktijk komt het neer op Co2-verhaal. [x] geeft aan dat bij het klimaatadaptief maken van straten dit niet onder de rioolheffing mag worden gerekend. De rioolheffing zou nog breder getrokken moeten worden. Aan de andere kant als urgentie er is, is het geld er ook.

2.2.5 Wateroverlast, droogte en hitte (Datum: 30-09-216)

Verslag reflectiesessie Wateroverlast, droogte en hitte

Ronde 1. Startpunt: vandaag - waar staan we nu?

Uit deze discussie is een aantal dilemma's naar voren gekomen:

In hoeverre is een meer dwingende, van bovenaf opgelegde, aanpak noodzakelijk òf is de huidige aanpak van lokaal/regionaal bepalen van urgentie en ambitie voldoende om de doelstellingen te halen?

- Leeft het doel wel bij gemeenten? → leg je het op òf laat je gemeenten kiezen; tijdens de hele sessie speelde de discussie over 'maatwerk' versus 'opleggen van (nationale/generieke) normen'. Nuances werden aangebracht in de vorm van werknormen (als stok achter de deur).

In hoeverre is een (grootschalige) integrale, gebiedsgerichte aanpak (altijd) de juiste òf is een kleinschalige, sectorale/one-issue aanpak te prefereren?

- Klein is fijn, want dan heb je geen last van cultuur/taal verschil. Op welk integratieniveau leg of pak je zaken op?
- Is (integraal) gebiedsgericht wel efficiënt, wat is je winst? Verdoen we onze tijd niet met 'overleg' in plaats van doen wat nodig is en voor de hand ligt?
- lange termijn visie op basis van gestructureerde, analytische aanpak en oplossingen versus een korte termijn aanpak van incidenten bestrijden en meeliften met ontwikkelingen

In hoeverre is bewustwording nog een issue? Extreme weersituaties van de afgelopen jaren heeft het onderwerp op de agenda gezet en zijn er veel initiatieven genomen. Aan de andere kant wordt opgemerkt dat nog niet alle partijen actief zijn of zich bewust zijn dat ook zij een verantwoording hebben. Opgemerkt wordt dat de promotie van de

Deltabeslissing RA gericht is op de overheid, m.n. gemeenten en waterschappen. Terwijl 70% van de bouwactiviteiten privaat is.

Ronde 2. Vertrekpunt: 2050 – hoe ziet een klimaatbestendig en waterrobuust NL eruit als het gaat om wateroverlast, hitte en droogte

In 2 groepjes is gediscussieerd over een toekomstbeeld; hoe ziet een 'klimaatbestendig' en 'waterrobuust' eruit in 2050? Wat valt op: wat is kenmerkend anders dan nu?

Discussie groep 1

Deze groep stelt de wijze van verzekeren centraal voor wat betreft wateroverlast en waterveiligheid. Preventie blijft voorop staan; via 'dijken' maar ook via (ruimtelijke) inrichting (geen installaties in kelders). Restrisico wordt afgedekt via betaalverzekering. Voorwaarde is dat er een goede afweging komt voor het 'acceptabele risico'.

Processen en inhoudelijke aspecten, die tegen 2050 'mainstream' zijn, worden genoemd:

- in ontwikkelfase aandacht voor duurzaamheid
- life cycle costs
- betere samenwerking centraal/decentraal, gemeenten/waterschappen
- bewustzijn bij burgers
- verantwoordelijkheid bij burgers/corporaties
- koppeling vergroenen aan andere voordelen
- zonnepanelen op groene daken (minder hittestress, minder afhankelijk van elektriciteitscentrale die problemen hebben met koelwater)
- kleinere cycli voor drink-/afvalwater

Discussie groep 2

Deze groep heeft het beeld 2050 gesplitst in een "droom" en "nachtmerrie".

Als droom wordt klimaatbestendig en waterrobuust gezien als een ruimtelijke omgeving ontwikkeld en ingericht op basis van het natuurlijke systeem. Ondergrond is expliciet onderdeel daarvan en verbinding stad ↔ ommeland is gelegd. Temperatuurbeheersing is essentieel: veel groen, koelte plekken, klimaatbeheersing binnen gebouw (op natuurlijke wijze).

Daarnaast wordt uitgegaan van een integrale benadering, verdienmodel RA en is een systeemshift noodzakelijk.

Als nachtmerrie worden gezien technische oplossingen als airco's, ontwijkend gedrag (ik ben er niet van) en doorpolderen tot er niets meer over is.

Als verbeelding voor de mate van klimaatbestendigheid doet de groep de suggestie van een 'amoebe/spinnenweb', of 'staafgrafiek' met daarin de aspecten:

- economie
- beleving
- techniek
- ontwerp
- sociaal
- cultuur

Ronde 3. Backcasting - welke stappen zijn nodig om het beeld te realiseren, en wat staat hierbij in de weg?

Doelen

In de discussie over doelen voor klimaatbestendigheid kwamen de 2 invalshoeken uit de 2 groepjes terug. Hieraan is als doel/discussiepunt 'maatschappelijke optimalisatie' als alternatief voor 'normen' toegevoegd.

- Schadevoorkomen/preventie + restrisco verzekeren
 - afweging: wat is acceptabel
 - bewustwording
 - Bij ontwikkelingen uitgaan van 'life cycle costs'
- Natuurlijk systeem (waterstromen)
 - infiltratie
 - circulatie
- Maatschappelijke optimalisatie i.p.v. normen → wat zijn de knoppen?

Doelen → doen

Voor preventie/verzekeren zijn 4 zaken te regelen:

- Restrisico → afdekken
- Basisrisico → maatregelen
- Wat is (nog) extreem? → telkens ter discussie stellen
- Uitleggen en acceptatie

Voor het natuurlijk systeem ging de discussie vooral over wat beschouwen wij als een natuurlijk systeem. Daarbij vereist dit bij uitstel een lange termijn visie.

- Natuurlijk systeem → vraag wat is nog natuurlijk (Nederland is één groot cultuurlandschap)
 - laag Nederland: is natuurlijk systeem wenselijk? (we blijven pompen)
 - natuurlijk: breed zien (ook technische maatregelen), veerkracht betere term!?
- nature made solutions → lange termijn denken

Doelen → maatregelen

De discussie verlegt zich snel van abstracte termen "onderscheiden van strategisch, tactisch en operationeel niveau" naar concrete voorbeelden:

- hemelwater-normen (case Boskoop) per regio bepalen via gebiedsproces (decentraal) → redeneren vanuit de werknorm (WB21-normen) → daarvan afwijken (maatwerk): haalbaar, realistisch
- droogte: waterbeschikbaarheid → geef duidelijkheid waar de landbouw (en andere sectoren) op kunnen rekenen

Doelen → wie en wat

Groen

Meer en andere groenvoorzieningen en -structuren zijn veelal een oplossing/kans voor klimaatbestendigheid. Probleem is dat 'groen' geen eigenaar heeft. Oplossing ligt in het uitgaan van:

- life cycle
- business case

Instrumenten

Een aantal instrumenten zijn genoemd, die kansrijk geacht worden:

- "Klimaattoets" voor ruimtelijke ontwikkelingen voorkomt 'aanlegkosten denken'
- Waterschadekaart/rainproof → afweging maken met verzekeraar
- Omgevingswet gebruiken om bewoners/bedrijven te betrekken
- I.p.v. werknormen (stok achter de deur) → transparantie (zie voorbeeld zoetwater/waterbeschikbaarheid)
- I.p.v. werknorm 'spin' als maatlat
- I.p.v. werknorm de KRW-systematiek volgen

Dynamiek forceren door:

- werknormen te hanteren
- bewonersprojecten
- groennorm stellen met financiële middelen voor de openbare ruimte

Partijen

Wat betreft de overheid ligt het initiatief vooral op lokaal/regionaal niveau. Gemeente, provincie en waterschap gezamenlijk. Met name de rol van de provincie is expliciet genoemd. Als knelpunt wordt gezien dat klimaat en aanverwante zaken verdeeld zijn over verschillende portefeuilles. Daarnaast wordt de Omgevingsvisie als belangrijk (provinciaal) instrument gezien en de rol van de provincie voor landbouw en natuur/groen.

Private partijen zijn vooral op het operationele niveau betrokken. Geconstateerd wordt dat het bedrijfsleven nog weinig urgentie voelt. Gesteld wordt dat het bedrijfsleven in een eerder stadium dan via regelgeving betrokken moet worden. Specifieke aandacht is nodig voor de corporaties.

2.2.6 Risicoreductie overstroming (Datum: 31-10-2016)

Verslag reflectiesessie thema MLV/VENK

Context en aanleiding

Deze reflectiesessie is gehouden in het kader van de "Evaluatie van de Deltabeslissing Ruimtelijke Adaptatie. Deze reflectiesessie heeft twee doelen: a) reflectie op de voortgang (waar staan we?); en b) Analyseren (hoe kan het beter, bouwstenen voor beleid richting 2020).

Na de uitleg over de context en aanleiding van het huidige evaluatieonderzoek, wordt door de deelnemers een aantal discussiepunten aangestipt.

Tijdlijn

- In 2050 geen extra risico op slachtoffers en schade en in 2020 moet het in beleid vastliggen. Hierover wordt opgemerkt dat de noodcommunicatie (C2000 systeem/Noodnet) al eerder klaar moet zijn.

Rol van het rijk

- Momenteel is de DB te veel gekenmerkt door de gedachte 'het rijk gaat ervoor zorgen'. Het is volgens de aanwezigen echter een opdracht voor rijk, provincies, gemeenten, waterschappen *en* netwerkbeheerders. Over deze laatste wordt opgemerkt dat überhaupt onduidelijk is waar de private functies en bedrijven zijn in het speelveld van RA. Ook in deze reflectiesessie ontbreken private partijen.

Relatie VENK en de 'herijking vitaal'

- Het is onduidelijk hoe deze sessie en VENK in verband staan met de herijking vitaal. Antwoord: Het zijn twee sporen die naast elkaar lopen, waarin de herijking vitaal breder is dan VENK.
 - Vitale & kwetsbare functies valt onder Min Ienm en gaat m.n .over overstromingen.
 - Herijking vitaal valt onder V&J, en omvat 22 processen die invloed kunnen hebben op de veiligheid. Overstromingen is hierbij slechtst een van de bedreigingen (multi-hazard) .

Relatie MLV/VENK

- Binnen de opdrachtverstrekking is gezegd dat deze reflectiesessie in zou gaan op VenK en MLV met het oog op mogelijke inhoudelijke synergiën. Mlv heeft in eerste instantie betrekking op de leefomgeving van burgers (waterveiligheid, wateroverlast), maar is ook een strategie, die je kunt toepassen op objecten en netwerken. Institutioneel zijn deze beide thema's nog los van elkaar. In de DBRA is Vitale functies een verantwoordelijkheid van het Rijk. Zij maakt afspraken met de sectoren. Voor MLV k geldt dat naast het Rijk ook decentrale overheden betrokken zijn.
- [x] vraagt zich af waarom het interessant is om de relatie tussen MLV en VENK te willen weten? Hierop wordt geantwoord dat het thema VENK niet alleen thuishoort binnen het Rijk, maar ook op regionaal en lokaal niveau. Daar kan men van de ervaringen van MLV van leren.

Interviews VENK

Belangrijkste conclusies met betrekking tot resultaten van de DBRA die naar voren kwamen in de gehouden interviews zijn:

- Urgentiegevoel neemt toe, die uit zich in meer politiek-bestuurlijke aandacht, meer bestuurlijk commitment en meer bereidheid om middelen vrij te maken.
- In totale context veel meer eigenaarschap voor dit onderwerp.
- IenM heeft alle departementen op een lijn weten te krijgen

Belangrijkste conclusies met betrekking tot barrières/verbeterpunten van de DBRA die naar voren kwamen in de gehouden interviews zijn:

- Geen geobjectiveerd toetsingskader
 - Geen bruikbare definitie van waterrobuust
 - Niet te operationaliseren in norm.
- Normen/prestatieafspraken

- Kans dat maatregelen laag op investeringsagenda komen
- Bij ramp mag vitale functie juist niet uitvallen
- Rol van publiek / privaat
- Verantwoordelijkheden?
- Als bedrijven predicaat vitaal ontvangen dan moeten ze ineens van alles
- Toezichthouder
 - Niet vitaal: toezichthouder weinig instrumentarium
 - Primaire rol: lage tarieven
 - Sectoren in verandering
- Eeuwige discussie over geld.
- We willen innovatie, maar zijn zo conservatief als de neten.

Naar aanleiding van de gepresenteerde interviewresultaten, ontstaat discussie over een aantal punten:

Aansluiting andere infrastructuren of sectoren:

- [x] merkt op dat als iets niet als 'vitaal' wordt gekenmerkt, er nog steeds instrumentarium voorhanden is dat ingezet kan worden. In de nucleaire sector zijn bijvoorbeeld bepaalde vergunningen en voorschriften al van kracht als 'instrument'. Dat is niet per se gekoppeld aan dat nucleair ook vitaal is. ANVS heeft bijvoorbeeld wel een vergunningenstelsel, maar niet omdat dat 'vitaal' wordt genoemd.
- Conclusie: andere sectoren zijn niet altijd 'vitaal' maar kun je wel op kan aansluiten.

Focus op het waarom (het achterliggende) ipv instrumenten

- We hebben het over grote rampscenario's. Je kunt dan kiezen om te focussen op laaghangend fruit (bijv. nutsbedrijven) of te werken vanuit het idee 'het moet veilig zijn'. Welke van deze twee is de inzet van VENK infrastructuur?
- Je kunt normen stellen maar als geen intrinsieke motivatie is heeft dat geen zin. Bewustzijn komt bijna niet terug. Het idee heerst eerder 'gezellig, de staat regelt het'.
- Conclusie: het zou meer moeten gaan over 'waarom zouden we het willen' (noodzaak), in plaats van 'we hebben wat instrumenten'

Discussie met sectoren

- Er is al enige discussie met sectoren (bijvoorbeeld in Noord-Holland), maar dit moet nog veel breder plaatvinden. Die moet niet alleen gaan over wat gebeurt er bij een overstroming maar ook wat gebeurt er als het fout gaat én hoe bouw je het weer op (herstellen na overstroming). Hierin moeten ook cascade-effecten die buiten het gebied liggen worden meegenomen en het inzicht in knooppunten.
- Investerings in de energiesectoren gaan 60-80 jaar mee. Dat zijn investeringen die je niet zo maar doet, dus het belang van VENK moet hierin duidelijk gemaakt worden. Bedrijven zijn bovendien gewend om (maatschappelijke) risico's te nemen.

Bekijken en bespreken van allerlei situaties

- Het gaat niet alleen over 'het allerergste' (overstroming en dijkdoorbraak met doden), maar ook over minder ernstige scenario's, bijv. ernstige neerslag (die kans is iets hoger). Daar kun je wel verder komen. Alle situaties doorakkeren!
- Ook zijn definities en situaties lokaal specifiek, bijvoorbeeld 'waterrobuust' is in elk deel van west-nl anders. Het is wenselijk dat RA lokaal gedefinieerd wordt. Gertjan merkt op dat de VHR het advies heeft gegeven: doe de impactanalyse lokaal. Differentiatie moet mogelijk zijn.
- Opmerking hierbij is wel dat jet niet overal pilots kunt starten. Je kunt vanuit lokale pilots al haakjes maken om het breder te trekken.

Niet blind staren op een norm

- Deelnemers willen graag voorkomen dat alles in een normatief stelsel wordt gestopt. Er zijn dingen die je niet kunt voorspellen, en het gaat er in eerste instantie om het risico te beperken.
- Er zijn delen in NL waar niets gebeurt, en gebieden die er al jaren mee bezig zijn (Marken, Dordrecht, botlek). Die kun je niet in één norm met elkaar samentrekken. 'Niet doordenderen naar een norm'. Een beleidskader kan behulpzaam zijn, maar geen uniforme, strakke richtlijn.
- Een vorm van normering die wel kan werken is het verankeren en verantwoorden van MLV in lokale omgevingsplannen, bijvoorbeeld door een paragraaf te verplichten die uitlegt 'hoe gaan we om met laag 2 van MLV' (handreiking VHR hierover is in ontwikkeling).
- Advies aan de DP stuurgroep: vooral juiste beslissingen nemen om normverhogingen in toekomst te voorkomen.

Interviews MLV

Belangrijkste conclusies met betrekking tot MLV, die naar voren kwamen in de gehouden interviews zijn:

- Kennis is toegenomen
- Overheden werken gezamenlijk aan dit onderwerp

Belangrijkste conclusies met betrekking tot de koers van DBRA op MLV, die naar voren kwamen in de gehouden interviews zijn:

Focus op 1ste laag

- Technische insteek
- Opgaven is ruimtelijk

Meer samenwerken

- Ontwerpend, joint fact finding, energie, betrokkenheid

Geld

- Conservatief
- Urgentie ontbreekt
- 2050 te ver weg

Van weten naar willen is lastig

Naar aanleiding van de gepresenteerde interviewresultaten, ontstaat discussie over een aantal punten:

Weten, willen, werken

- 'Weten' en de overdracht hiervan op burgers is geen neutrale kennisoverdracht. Pieter merkt op dat je op een bewonersavond niet simpelweg kunt zeggen: 'we hebben geen vertrouwen in dijk, van burgers verwachten we x en y.' Als je bij mensen appel doet op veiligheid, dan gaan niet-rationele processen in werking.
- [x] merkt op: "Je moet eerst weten wat je moet willen voordat je weet wat je moet weten." Is het boven op de norm, of al verwerkt in de norm? Is het aanvullende veiligheid of wordt probleem (al) in het gebied opgelost?
- In het proces weten, willen, werken wordt vergeten dat klimaatverandering nu al gaande is, terwijl men doet alsof er nu nog niets aan de hand is. Bij de dijk in Alblasserwaard is de kans op doorbraak al 1: 750. Focus op lange termijn moet genuanceerd naar een korte termijn.
- Overzichtelijker dan abstract weten-willen-werken is een focus op (lokale) processen, dat leidt tot deellijstjes en prioriteiten. Bijv, 'als je Amsterdam of Rotterdam bent wil je weten, hoe zit het hier met industrie, ziekenhuizen en MLV/VENK.

Risico

- Bij het denken over risico wordt nog te veel gedacht aan het voorkomen van risico, in plaats van het omgaan met de gevolgen.
- Het gaat niet alleen om RO en hoe RO bijdraagt aan welke plekken wel of niet overstroomd (bijv. 'achterin Rotterdam blijft het wel droog'). Daarentegen gaat het om: er overstroomt iets, en daar zitten allerlei functies/boerderijen in, waardoor op ander plekken effecten ontstaan.
- De manier waarop je over risico praat is daarom van belang: 'Kwetsbaarheid en weerbaarheid' in plaats van risico en 'waterbewust' in plaats van waterrobuust. Waterrobuust leidt tot de gedachte 'het Rijk regelt het toch wel', in plaats van: iedereen moet weten wat het betekent en wat je kunt doen. Voor bedrijven geldt hetzelfde. Het is momenteel onduidelijk: moet ik het bedrijf stilleggen of zorgen dat het niet erger wordt?

Financiering

- Voor RA is slechts een klein deel van het budget beschikbaar. Bijvoorbeeld in de IJsselvechtdelta werd 14 miljoen beschikbaar gesteld, maar daarvan slechts een klein deel voor RA.
- Er zit verschil tussen 'geld' en 'investeren', en die moeten uit elkaar worden gehaald. Investeren zal moeten vanuit de gedachte 'we willen gevolgen beperken', maar ook vanuit ruimtelijke ontwikkeling. Als er gebouwd wordt: ervoor zorgen dat het al wordt meegenomen.

Koppelen van opgaven

- RA wordt nu gezien als iets dat 'los' is terwijl het veel raakvlakken heeft met andere opgaven, bijvoorbeeld:
 - Duurzaamheidsopgave. Huiseigenaren investeren in duurzaamheid.

- Funderingsproblematiek (west-NL)
- Renovatieontwikkelingen: In Marken is een jaren '70 wijk, waarin al zoveel problemen met funderingen zijn dat sowieso gerenoveerd wordt. Hierin kun je RA dan meenemen.
- Paragraaf overstromingsrisico in ruimtelijke plannen (in Overijssel al aanwezig)
- Waterveiligheid versus brandveiligheid. Vanuit MLV is advies: installeer meterkast op 2^e etage. Brandweer zegt daarentegen: meterkast moet bij de voordeur zitten.

Discussiegroepen

Discussiegroep 1: Normen versus redundantie

Er is gediscussieerd over onderstaande stelling:

Er is concretisering nodig van de termen waterrobuust en klimaatbestendig, maar hoe? Via een normenaanpak (1ste laags), zoals gebruikelijk in waterveiligheid? Hierbij blijft echter altijd een restrisico en juist de vitale infrastructuur moet op dat moment blijven functioneren. Moet je dus niet meer denken in termen van redundantie? En wat betekent dat voor ruimtelijk beleid?

Detailniveau nodig

- Beide begrippen zijn erg technisch, en moeten specifiek gemaakt worden voor een type gebied (bijv. 10 verschillende typen gebieden). In Marken is bijvoorbeeld gedetailleerd gedefinieerd wat 'waterrobuust' is, door een indeling te maken in Waterveilig, Waterkerend, Doorstroombaar, Waterbewust en Zelfredzaam.

Bewustwording burgers

- Hoe maak je burgers bewust in plaats van te wijzen naar overheid? Door duidelijk te maken dat de overheid zorg draagt voor veiligheid, maar er risico blijft bestaan.
- Als je weet hoe waterveilig je huis is, is het aan burgers om verder te denken: wat ga ik nu doen? Mensen hebben instrumenten nodig die aanbieden: hoe zit risico bij mij en wat kan ik daaraan doen?
- [x] ziet dit als eigen keus; niemand kan verplicht worden om iets te doen. Volgens [x] is waterrobuust geen eigen keus. De term suggereert dat je tegen overstroming kan, maar veiligheid is niet gewaarborgd.

Definitie waterrobuust & schaalniveaus

- De definities van waterrobuust is per sector verschillend. Bij infrastructuur gaat het over 'doorfunctioneren', bij nucleair gaat het over: 'zorgen dat er geen radioactiviteit vrijkomt'.
- Bij de energiesector is waterrobuust op dit moment nog niet in orde.
- Ook is het nodig om per regio of zelfs op woningniveau verschillende definities van waterrobuust te ontwikkelen. 'is je woning veilig, is je regio veilig'. Dit gaat dus over het inbrengen van verschillende schaalniveaus in RA – individueel, woning, regio, nationaal, sector

Maatschappelijk versus industrieel/economisch belang

- Je wilt ervoor zorgen dat bedrijven geen schade ondervinden, waardoor vitale functies of functies op andere gebieden uitvallen. Maar aan de andere kant is het economisch risico is voor bedrijf zelf. Daarom moet goed worden nagedacht: Wat staat er op het spel? Risico van de burger of economisch risico van het bedrijf? (Maatschappelijk risico versus economische afweging)
- Ieder bedrijf zou een eigen businesscase moeten maken inclusief RA. Je kunt niet tegen bedrijven zeggen 'kijk maar wat je doet', maar wel een soort normering inbrengen over een 'voldoende'-norm. Uit die discussie volgt echter weer 'wat is voldoende'?
- Verzekeringsbranche kan bijvoorbeeld goedkoper verzekeren als je waterrobuust woont.

Dijkversterking versus oog voor consequenties (van o.a. dijkdoorbaak)

- De Deltacommissaris gaat vooral over dijkversterking. Risico wordt vaak geframed in het licht van 'we hebben dijken'. Maar dijken kunnen niet oneindig worden opgehoogd.
- Beter is daarom het nadenken over consequenties en het scheppen van bewustzijn (het kan fout gaan, en wat dan?) in plaats van dijk- of gebiedsnormering.
- Momenteel wordt vaak vergeleken: dijk verhogen of gebied volledig ophogen. Maar 'volledig' ophogen is onzin en niet haalbaar. Het wordt wel haalbaar als het in kleine stukjes knipt, bijvoorbeeld door ophoging aan te sluiten bij wat (sowieso) al gerenoveerd wordt.

Discussiegroep 2 & 3: nationaal versus lokaal en privaat versus publiek

Er is gediscussieerd over onderstaande stelling:

Moeten beheerders inzetten op bedreigingen met de grootste kans op voorkomen of bedreigingen met het grootste gevolg?

De DBRA richt zich op overstromingen. De kans hierop is relatief klein, maar de gevolgen ervan zijn relatief groot. Ook vanwege indirecte effecten. Er zijn tal van andere bedreigen die vaker voorkomen. Mogen beheerders deze risico-afweging zelf maken en daarop investeren, of hebben andere partijen (overheden) daar ook wat over te zeggen?

Bedrijfseconomische afwegingen

- RA kan niet tot stand komen wanneer alleen naar bedrijfseconomische afwegingen wordt gekeken. Sommige bedrijven willen wel iets maar hebben geen ruimte vanuit Autoriteit Financiële Markten.
- Behoeftte aan een beheerder op grotere schaalniveau: een bedrijf kan en wil niet 12x bij verschillende provincies langsgaan.

Opschaling lokaal/nationaal

- Het is de uitdaging om wat men leert in concrete projecten te verbinden naar een nationale laag. Zo ontstaan bredere thema's waarop je kunt agenderen of samen trekken. Dit gaat dus om het extraheren van lokale kennis naar een breder niveau.
- Aan de andere kant is voor RA belangrijk om te laten zien wat het bredere probleem daadwerkelijk betekent op concrete plekken.

- Het Rijk hoeft niet alles te doen. Rol van de provincie kan nog versterkt worden. Ook kunnen koplopers helpen om andere gebieden vooruit te helpen. het risico hiervan is echter 'o daar heb je ze weer, die gaan ons iets leren'.

3. WORLD CAFÉ

3.1 Deelnemerslijst

1. Miriam Aerts	Sterk Consulting
2. Garmt Arbouw	IenM / Deltaprogramma RA
3. Jikke Balkema	Waterschap Zuiderzeeland
4. Jurgen Bals	Hoogheemraadschap Schieland Krimpenerwaard
5. Pieter Biemans	Gemeente Tilburg
6. J.A. Bil	Erasmus Universiteit
7. Goos Boelhouwer	Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden
8. Ronald Bos	Gemeente Arnhem
9. Marty Braat	Gemeente Moerdijk
10. Jora Broerse	UvA
11. Eveline Bronsdijk	Gemeente Rotterdam
12. Robert de Graaff	ORG-ID
13. Erik de Haan	Provincie Zuid-Holland
14. Sieb de Jong	bewonersorganisatie Oud Hilleegersberg R'dam
15. Marcel de Ruijter	UvW
16. Gert Dekker	Ambient
17. R. de Zwart	Erasmus Universiteit
18. Bakker Dick	Gemeente Oirschot
19. Leon Dielen	Heijmans
20. Camiel Dijkers	Movares
21. Jan Duijm	Gemeente Hardinxveld-Giessendam
22. Max Eijer	Provincie Overijssel
23. Ron Franken	PBL
24. Ton Graal	DCMR Milieudienst Rijnmond
25. Annemarieke Grinwis	IenM / Deltaprogramma RA
26. Frank Groothuijse	Universiteit Utrecht (UCWOSL)
27. Jeroen Grutters	Stimuleringsprogramma Ruimtelijke Adaptatie
28. Paulien Hartog	Waternet
29. Onno Hazelaar	Prorail
30. Mattijs Hehenkamp	Movares
31. Jeroen Heij	Adviesbureau Haver Droeze
32. Jochiem Hendriksen	Provincie Noord-Holland
33. Mayke Hoogbergen	IenM / Deltaprogramma RA
34. Annemieke Hoogeveen	IenM / DGRW
35. Martijn Jongens	Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden
36. Ron Kaptijn	Gemeente Diemen / Regio AGV
37. Anne Loeber	Universiteit van Amsterdam
38. Freya Macke	Gemeente 's-Hertogenbosch
39. Petra Mackowiak	Gemeente Tilburg
40. Marthijn Manenschijn	Waterschap Drents Overijsselse Delta
41. Willem Messer	Waterschap Aa en Maas
42. Ellen Minkman	Erasmus Universiteit
43. Eva Mos	Universiteit van Amsterdam
44. Harold Muller	Vitens
45. Gerbrand Naeff	Naeff Consult
46. Pim Neefjes	Deltaprogramma Rijnmond-Drechtsteden / RWS

47. Patricia Piay	De Wijde Blik
48. Koos Poot	IenM / DGRW
49. Nora Prins	Hoogheemraadschap Schieland Krimpenerwaard
50. Angela Puts	Dunea
51. Durk Riedstra	Rijkswaterstaat
52. Gerrit Pieter Roetert Steenbruggen	Waterschap Drents Overijsselse Delta
53. Lara Savelkoul	Waterschap Roer en Overmaas
54. André Sluiter	Rijkswaterstaat
55. Femke Smulders	Waterschap Rivierenland
56. John Steegh (dagvoorzitter)	ORG-ID
57. Laurens Steehouder	UvA
58. Jethro Steijvers	Erasmus Universiteit
59. Bart Stoffels	City Deal Klimaatadaptatie
60. Erik Thoonen	Provincie Gelderland
61. Jeroen Traudes	Gemeente Leiden
62. Kees van Deelen	TNO
63. Ron van der Velde	Inter Delta Nederland
64. Gerard van der Woude	Gemeente Urk
65. Simone van Dijk	UvA
66. Gemma van Eijsden	Rijkswaterstaat
67. Tim van Hattum	Wageningen Environmental Research
68. Antoinette van Heijningen	Urbancore
69. Arthur van Iersel	Gemeenteraad Roosendaal
70. Mark van Kruining	UvW
71. Frank van Lamoen	Provincie Noord-Brabant
72. Rosan van Niekerk	UvA
73. Jitske van Popering – Verkerk	Erasmus Universiteit
74. Marco van Schaijk	Hoogheemraadschap Stichtse Rijnlanden
75. Bert van Vijfeijken	VNG
76. Joke van Wensem	IenM
77. Cees-Jan van Westen	Rijkswaterstaat
78. Carina Verbeek	Rijkswaterstaat
79. Britta Verboom	Provincie Gelderland
80. Roland Vink	Omgevingsdienst Noordzeekanaalgebied
81. Tom Voskamp	Waterschap Vechtstromen
82. Marcel Wijstma	Hoogheemraadschap van Delfland

3.2 Thema's tafels

Op 14 november 2016 vond in Utrecht een World Café sessie plaats. Voor het World Café had het team van onderzoekers, op grond van de bevindingen uit de interviews en reflectiesessies, tien thema's geselecteerd. Deze stonden centraal tijdens de World Café-dag op 14 november en geven richting bij het verdiepen en ordenen van de resultaten. De thema's vormden het 'organiserend principe' van de dag: elk thema kreeg een eigen tafel toebedeeld. Deelnemers werd gevraagd aan te schuiven aan een tafel (thema) van hun keuze, om met tafelgenoten in gesprek te gaan over het bewuste thema. Elk tafelgesprek duurde 45 minuten; in totaal waren er drie dergelijke rondes.

De tien thema's betreffen:

1. Bewustwording over ruimtelijke adaptatie
2. Kennis over ruimtelijke adaptatie
3. Framing van ruimtelijke adaptatie
4. Het instrumentarium voor ruimtelijke adaptatie
5. De rol van normering in ruimtelijke adaptatie
6. Financiering van ruimtelijke adaptatie
7. De sturingsvorm van ruimtelijke adaptatie (initiatief bottom-up, centraal faciliteren en stimuleren)
8. Ruimtelijke adaptatie is een kwestie van 'verbinden en verknopen'
9. Wat zijn de belangrijkste succes- en faalfactoren voor Ruimtelijke Adaptatie?
10. Ruimtelijke adaptatie: een heldere ordening in beleid?

Hieronder worden de thema's genoemd, elk uitgewerkt in 'bevindingen' en 'vragen', en uitmondend in een stelling. Tenzij anders vermeld hebben de thema's, bevindingen en stellingen steeds betrekking op alle opgaven (droogte, hitte, wateroverlast, overstromingen en Vitaal en Kwetsbaar (verder VENK)) die behoren tot het terrein van ruimtelijke adaptatie.

1. Bewustwording over ruimtelijke adaptatie

Om Nederland 'waterrobuust en klimaatbestendig' te maken is het nodig dat allerlei partijen zich realiseren dat hier een opdracht ligt. Uit het onderzoek komt het volgende naar voren:

- Bewustwording is nodig voor het bereiken van doelen ten aanzien van de verschillende opgaven (droogte, hitte, wateroverlast, overstromingen en VENK en de samenhang daartussen);
- Het gevoel van urgentie neemt af langs de lijn: overstroming, wateroverlast, droogte, hitte. Ten aanzien van VENK verschilt het gevoel van urgentie afhankelijk van de gesprekspartner;
- Het gevoel van urgentie is minder aanwezig naarmate de partijen 'kleiner' zijn (gemeenten, bedrijven en instellingen, individuele burgers);
- Het gevoel van urgentie is vaak ongelijk aanwezig binnen organisaties (draggers, remmers);
- Bewustwording van het belang van adaptatie ontbreekt bij individuele burgers, bedrijven en instellingen als ze niet zelf concreet zijn geconfronteerd met een van de dreigingen/opgaven.

Dat leidt tot de volgende vragen:

- Herkent u zich in bovenstaande waarnemingen?
- Is 'ruimtelijke adaptatie' nog vooral een overheidsprobleem, of loopt de overheid juist achter bij de rest van de maatschappij?
- Is iedereen zich voldoende bewust van zijn/haar eigen rol?
- Is er verschil in de mate van bewustwording/bewustzijn tussen de deelthema's waterveiligheid, wateroverlast, droogte, hitte, Vitaal en Kwetsbaar?
- Wordt klimaatbestendigheid en waterrobuustheid als een eigen uitdaging gezien, als een gezamenlijke uitdaging of als de uitdaging van een ander?

- Welke instrumenten zouden de bewustwording kunnen bevorderen? Horen daar voorlichting/communicatie en/of 'dwingende' regelgeving bij?

Stelling:

Nederland wordt alleen klimaatbestendig en waterrobuust als

- intermediairs (verzekeraars, financiers, koepels, leveranciers, bouwers) consistent(er) en duidelijk(er) communiceren over wat er op het spel staat,
- vooral bij niet-overheden (huis- en landeigenaren, bedrijven) klimaatbestendigheid tussen de oren komt (slechts gemiddeld 25% oppervlak (incl. water) is overheidseigendom),
- (beroeps)opleidingen (van ROC's / AOC's tot architecten) meer aandacht besteden aan 'klimaatgevoeligheid',
- alle betrokken partijen (ook inwoners) zich meer bewust worden van hun eigen rol en
- beleidsmakers de gezamenlijke opgaven in herkenbare termen weten te framen.

2. Kennis over ruimtelijke adaptatie

Uit de interviews komt naar voren dat kennis over ruimtelijke adaptatie sterk uiteenloopt, zowel over wat het probleem is, als over mogelijke strategieën voor de aanpak ervan. Bovendien leeft de vraag hoe beschikbare kennis te vinden, en hoe eigen ervaringen en nieuw ontwikkelde inzichten met geïnteresseerde partijen te delen. Uit het onderzoek komt verder het volgende naar voren:

- Kennis is ongelijk verdeeld tussen partijen: hoe kleiner de partij, hoe groter de kans dat over het onderwerp geen specifieke kennis beschikbaar is, en ook dat men niet weet waar die te vinden (dit betreft in het bijzonder VENK, hitte, droogte);
- Kennis die is ontwikkeld in een specifieke omgeving laat zich moeilijk 'vertalen' naar andere plekken (zowel technisch-inhoudelijk als communicatief-procesmatig of in de praktische toepassing), en laat zich moeizaam vertalen in een format ('legosteentjes') dat in allerlei omgevingen is toe te passen;
- De instrumenten die vanuit het DP Ruimtelijke Adaptatie worden aangereikt om kennisproductie en kennisoverdracht te stimuleren en te faciliteren zijn hier en daar behulpzaam, maar voorzien niet werkelijk in de behoefte die er is op dit terrein;
- Onvolledige 'kennis' (het vinden en ontwikkelen van bruikbare inzichten; 'weten') vormt een praktisch excuus om (nog) niet tot het maken van keuzes ('willen') en tot handelen ('werken') over te gaan;
- Ook als de intentie er is om de stap daadwerkelijk te zetten, is het moeilijk om kennis om te zetten in actie: de sprong naar 'leren-door-te-doen' is groot (mede door de wederzijdse afhankelijkheden) en de daaraan verbonden risico's op fouten werken belemmerend.

Dat leidt tot de volgende vragen:

- Herkent u zich in bovenstaande waarnemingen?

- Is er een voldoende stevig en inzetbaar netwerk van deskundigen door overheidslagen, bedrijfsleven, onderzoeksinstituten/universiteiten en maatschappelijke partijen heen? Zo nee, wat is daaraan te doen?
- Zijn de ontwikkelde bouwstenen en instrumenten voor handelingsperspectief (weten-willen-werken, enz) voldoende concreet voor iedereen? Leiden ze tot actie? Zo nee, wat is daaraan te doen?
- Krijgt ruimtelijke adaptatie de aandacht die het verdient tussen alle andere uitdagingen en opgaven? Is de urgentie hoog genoeg? Zo nee, wat is daaraan te doen?
- Zijn de relevante niet-overheidspartijen, zoals projectontwikkelaars, hoveniers, stratenmakers en tuincentra voldoende in beeld en aangehaakt? Zo nee, wat is daaraan te doen?

Stelling:

Nederland wordt alleen klimaatbestendig en waterrobuust als het kennisniveau omhoog gaat, relevante partijen beter betrokken raken, het handelingsperspectief concreter wordt en daarmee het onderwerp hoger op de maatschappelijke agenda komt.

3. Framing van ruimtelijke adaptatie

In het onderzoek is met uiteenlopende personen gesproken. Sommigen daarvan waren al eerder betrokken bij het Deltaprogramma en daardoor bekend met het begrip ruimtelijke adaptatie. Voor anderen is het benoemen van klimaatbestendigheid als apart en integrerend thema onder die 'noemer' nieuw. Uit het onderzoek komt verder het volgende naar voren:

- Voor 'ingewijden' (ongeacht de opgave waaraan men heeft gewerkt) is het zonneklaar dat ruimtelijke adaptatie niet alleen 'water' is en ook niet alleen 'ruimte';
- Voor anderen (en dat is de ruime meerderheid) is de plek van ruimtelijke adaptatie minder duidelijk;
- Doelen en streefbeelden zijn in de ogen van de meesten (ook van 'ingewijden') nog erg abstract en moeilijk aan andere maatschappelijke opgaven te koppelen of in ambities te vertalen. Dat veroorzaakt ook dat de overgang van 'weten' naar 'willen' moeizaam gaat.

Dat leidt tot de volgende vragen:

- Herkent u zich in bovenstaande waarnemingen?
- Hoe kan voor ruimtelijke adaptatie de verbinding tussen water en ruimte en andere thema's (bijvoorbeeld groen, water, leefomgeving, bouwen, klimaat, gezondheid) worden versterkt?
- In hoeverre gaat het om grenzen stellen, regels maken (lastig dus), een extraatje bij een bouwproject (snoepje), of juist om kansen en perspectieven (enthousiasmerend)?
- Helpt het als het onderwerp wordt meegenomen in urgentere bestuurlijke en investeringsvragen?
- Komt ruimtelijke adaptatie hoger op de agenda als het anders wordt geframed, bijvoorbeeld als "gezondheid" of "leefomgevingskwaliteit" (naast 'veiligheid')?,
- Kunnen de doelen en streefbeelden operationeler worden gemaakt en zo ja, hoe dan?

Stelling:

Klimaatbestendigheid en waterrobuustheid komen (eerder/alleen) tot stand bij koppeling aan andere (herkenbaardere) maatschappelijke opgaven, als gezondheid en leefbaarheid.

4. Het instrumentarium voor ruimtelijke adaptatie

Het instrumentarium van het Deltaprogramma ruimtelijke adaptatie is betrekkelijk globaal: stresstest, klimaateffectatlas, impactprojecten, living labs, intentieverklaringen. De vraag is of daarmee de stappen die partijen nemen in het land voldoende worden ondersteund en gestimuleerd om te komen van intenties tot uitvoering. Uit het onderzoek komt het volgende naar voren:

- De aangereikte instrumenten zijn heel globaal: geschikt om partijen op weg te helpen maar te grofmazig om specifieke kennisvragen te beantwoorden;
- Capaciteit en budgetten voor uitvoering zijn onvoldoende;
- Partijen ontwikkelen vaak een eigen instrumentarium of passen bestaande instrumenten aan;
- Er wordt voor gepleit door te gaan met de huidige instrumenten, maar ze aan te vullen met nieuwe op gebied van bewustwording en met minder vrijblijvendheid;
- Er wordt ook voor gepleit (aanvullend) in te zetten op hulp bij het 'vertalen' van beschikbare instrumenten (vanuit het DP Ruimtelijke Adaptatie of anderszins naar (andere) gebruikers.
- Naast de instrumenten van het DP ruimtelijke adaptatie kunnen overheden (rijk, gemeenten, provincies en waterschappen) ook eigen instrumenten inzetten voor ruimtelijke adaptatie. Denk aan provinciale verordening, de keur, de APV etc. Uit de interviews komt dit (aanvullende) instrumentarium slecht uit de verf.

Dat leidt tot de volgende vragen:

- Herkent u zich in bovenstaande waarnemingen?
- We (de onderzoekers) hebben vele goede voorbeelden uit de interviews en reflectiesessies vernomen, maar zijn deze ook buiten hun specifieke context bruikbaar? Kunnen we ze veralgemenen? Is die vraag te beantwoorden?
- Zijn er concrete teksten/beleidsregels op te stellen ('lego-blokjes' of beslisbomen) die naar believen zijn in te voegen in beleid ('copy-paste')?
- Heeft het zin 'kennismakelaars'/vliegende brigades op te zetten/aan te bieden om bedrijven, instituties en misschien zelfs burgers over de streep te trekken en handelingsperspectief te bieden?
- Is een (scherpere) inbedding nodig in het instrumentarium van de Omgevingswet?
- Vindt u een koppeling nodig tussen het DP Ruimtelijke Adaptatie, het MIRT en de Nationale Adaptatie Strategie (NAS)? En mogelijk ook andere programma's zoals Agenda stad?
- Helpt het bestaande instrumentarium voldoende van de stap van 'weten' naar 'willen' en vooral verder naar 'werken' te maken? Hoe is een 'gewoon proberen' mentaliteit te bereiken van 'al doende leren' en 'fouten durven maken'?

- Hoe komen we van sturing als vooropgezet plan naar sturing als mee-ademen met de realiteit zoals die zich aandient?
- Zijn partijen in Nederland al in staat met het beschikbare instrumentarium te handelen, indachtig de hartenkreet "ik heb niets aan een hamer als ik niet kan timmeren"? Geldt uw reactie voor zowel overheden als bedrijven?
- Is het mogelijk tot handelen te komen met het beschikbare instrumentarium zonder dat er (op landelijk niveau of anderszins) een algemenere (lange termijn)visie onder ligt?

Stelling:

Klimaatbestendigheid en waterrobuustheid vereisen voor mensen en organisaties waar het handelingsperspectief ontbreekt een meer operationeel instrumentarium om te slagen, met echte handjes. Het "wie" en "wat" moet specifieker worden gemaakt.

5. De rol van normering in ruimtelijke adaptatie

Weinig deelaspecten van ruimtelijke adaptatie en hoe daar mee om te gaan leveren meer tegenstrijdige signalen op dan het begrip "normering". Uit het onderzoek komt het volgende naar voren:

- Er zijn verschillende beelden bij wat normen zijn. Door wie gesteld? Gericht op wie of wat?
- Over nut en noodzaak (en de risico's) van normen wordt zeer verschillend gedacht: is het een belemmering voor innovatie, of juist een voorwaarde voor het van te grond tillen van klimaatadaptatie? Mensen die de laatste visie zijn toegedaan menen dat duidelijk moet worden waar we ons met z'n allen op vastleggen, ofwel dat normen functioneren als een 'stok achter de deur zijn' om partijen in beweging te krijgen;
- Normering is "de gewoonste zaak van de wereld" (bijvoorbeeld: de nieuwe normen voor waterveiligheid zijn nog deze maand soepeltjes voor het parlement aanvaard), dat zou daarom ook voor ruimtelijke adaptatie kunnen gelden;
- Het risico op schade door wateroverlast wordt nu bepaald door de kans dat het systeem (oppervlaktewater en riolering) faalt én het gevolg dat dit heeft (de schade die optreedt). De huidige normen voor wateroverlast (NBW-normen en ontwerpnormen riolering) zijn gericht op de faalkans en niet op gevolgbeperking. In de bebouwde omgeving zijn er veel mogelijkheden voor maatregelen gericht op gevolgbeperking (bouwkundig, inrichting openbare ruimte ed.). Het perspectief bij normering wateroverlast zou meer gericht kunnen worden op gevolg-beperkingen (bouwregelgeving, ontwerpisen inrichting buitenruimte (publiek en privaat),
- Normen voor de klimaatrisico's anders dan water (hitte, droogte, VENK) zijn lastig. Je kunt moeilijk vaststellen dat het 's nachts nooit warmer mag worden dan 20C, je kunt niet afdwingen dat er minimaal 10mm per maand aan regen valt.

Dat leidt tot de volgende vragen:

- Herkent u zich in bovenstaande waarnemingen?
- Leiden normen tot 'afvinkgedrag' en minimalistische keuzes? Verwacht u dat normen innovaties zullen bemoeilijken en juist ondersteunen?

- Winnen zonder harde (wettelijke) normen andere, zwaardere en meer urgente, of financieel sterkere belangen het van de eisen die ruimtelijke adaptatie stelt?
- Is het mogelijk een soort basisniveau voor ruimtelijke adaptatie vast te stellen, zoals met de waterveiligheidsnormen het geval is? Welke ruimte is er dan voor lokale invulling?
- Wat is de beste communicatiestrategie als het om normen gaat: blijven benadrukken dat het ook dan een keer mis kan blijven gaan, of framen als 'garanties'?
- Zijn er minimum-procesnormen te definiëren over betrokkenheid, participatie, besluitvorming (anders dan de procesnormen van de Algemene Wet Bestuursrecht en het omgevingsrecht)?
- Zijn er (bijvoorbeeld proces-)normen te ontwikkelen die vooral het doel dienen en geen middel voorschrijven? Kan een (niet juridisch) arbitragemechanisme helpen?
- Wie zou bij voorkeur voor de bovenstaande situaties normen moeten vaststellen?
- Hoe verhouden normen die per definitie sectoraal zijn zich tot de beoogde integrale aanpak van ruimtelijke adaptatie?

Stelling:

Normen rond klimaatbestendigheid en waterrobuustheid dienen sturend genoeg te zijn om effect te hebben en vrijheid genoeg te geven om de maatschappij zichzelf te laten inrichten.

6. Financiering van ruimtelijke adaptatie

Ruimtelijke beslissingen zitten nog vaak gevangen in een klassieke kosten-batenanalyse: komt de business case uit? Daardoor 'wint' vaak het bedrijfseconomisch korte-termijndenken, terwijl klimaatadaptatie evident een vraagstuk is dat vraagt om een verbinding tussen korte- en langetermijndenken. Klimaatadaptatie heeft ook diverse nevenbaten die moeilijk in financiële termen zijn uit te drukken. Uit het onderzoek komt het volgende naar voren:

- De vraag leeft of het verstandig is (en mogelijk) de overgang te bewerkstelligen van financiering op basis van schadebeperking naar financiering op basis van (lange termijn-) kansen en voorkómen van schade;
- Ook vraagt men zich af, of er relatie is te leggen met andere thema's, bijv. met duurzame energie, in termen van financiering;
- Er wordt al gewerkt met financieringsmodellen voor publieke investeringen die de hele levenscyclus van de voorziening in ogenschouw nemen. De vraag is gesteld of het aspect klimaatbestendigheid en waterrobuustheid daar stevig(er) in te verankeren is;
- De vraag is of er een verband gelegd kan worden tussen specifiek aan klimaatbestendig en waterrobuust maken van publieke én private ruimte en aanvullende financieringsbronnen.

Dat leidt tot de volgende vragen:

- Wat kan de rol van verzekeraars zijn in het zichtbaar maken van de langetermijneffecten op de financiering/financierbaarheid?

- Is er aanvullende externe financiering nodig en zo ja, waarvoor en hoe dan: subsidieregeling, toevoeging aan gemeentefonds, mogelijkheid een nieuwe belasting in te voeren? Heeft het daarbij zin onderscheid te maken tussen de verschillende thema's: waterveiligheid, vitaal & kwetsbaar, hitte, droogte, wateroverlast, afhankelijk van gepercipieerde urgentie in de maatschappij?
- Is er aanleiding een beroep te doen op het Deltafonds, of wordt klimaatbestendigheid daarmee weer teveel in de sfeer van 'water' (alleen) getrokken?
- Welke mogelijkheden voor combi-financiering (publiek, privaat, crowd funding) ontstaan bij meekoppelen met andere belangen en in hoeverre kan daarbij voorkómen worden dat de klimaatbestendigheid in die andere belangen ondersneeuwt, er teveel free-riders-gedrag optreedt en/of de besluitvorming te complex wordt?
- Biedt de nieuwe Aanbestedingswet voldoende mogelijkheden om ruimtelijke adaptatie te helpen realiseren?

Stelling:

Om te voorkomen dat ervaringen uit het verleden en kortetermijndenken dominant blijven dient een berekeningswijze van kosten en baten van klimaatadaptatie voorgeschreven te worden die kansen op toekomstige besparingen en in de toekomst te vermijden schade een groter gewicht toekent.

7. De sturingsvorm van ruimtelijke adaptatie (initiatief bottom-up, centraal faciliteren en stimuleren)

Bij het uitwerken van het beleid rond ruimtelijke adaptatie is het uitgangspunt steeds geweest: het initiatief voor ruimtelijke maatregelen vanuit klimaatbestendigheidsoverwegingen komt vanuit de regio (gemeenten, andere partijen); vanuit het DP ruimtelijke adaptatie wordt ingezet op stimuleren en faciliteren. De vraag is: werkt het? Uit het onderzoek komt het volgende naar voren:

- Het thema klimaatbestendigheid en waterrobuustheid is de afgelopen jaren anders benaderd dan de andere thema's van het Deltaprogramma: agenderen van onderop, breed gedragen intenties, geen normen, geen centrale of zelfs maar overheidsfinanciering, beperkte set met vooral globale instrumenten;
- Ondanks dit (politiek gezien) 'bescheiden' profiel leeft ruimtelijke adaptatie en staat op de agenda;
- Voor velen is echter de vraag: is dit genoeg voor het vervolg, mede gezien bestuurlijke en fysieke urgentie?

Dat leidt tot de volgende vragen:

- Herkent u zich in bovenstaande waarnemingen?
- Hebben gerealiseerde projecten waarin met ruimtelijke adaptatie rekening is gehouden genoeg exposure gekregen?
- Is het instrumentarium (van DP ruimtelijke adaptatie en/of eigen) operationeel genoeg?
- Is het rekening houden met klimaateffecten al voldoende 'main stream'? Zijn we de hype voorbij en is 'steenbreken' inmiddels vanzelfsprekend en gewoon slim (maar

wellicht tevens onvoldoende), of hebben we nog steeds last van zepers als het grijs water in Leidsche Rijn? Is er behoefte aan aansprekende iconoprojecten en/of streefbeelden?

- Is klimaatadaptatie nog steeds iets 'van de overheid', realiseren anderen zich dat het vooral 'hun' probleem is, of loopt juist de overheid achter op initiatieven in de maatschappij? Is voldoende geadresseerd wie die anderen zijn: burgers, projectontwikkelaars, financiers, verzekeraars, uitvoerders (installateurs, hoveniers, bouwers), verkopers (tuincentra ca), ziekenhuizen, energieleveranciers en andere vitale functies?
- Zijn rollen en verantwoordelijkheden duidelijk (genoeg) en néémt ieder zijn rol en verantwoordelijkheid?
- Is inmiddels voldoende duidelijk dat klimaatverandering (ondanks een min of meer duidelijke verdeling van rollen en verantwoordelijkheden) "van ons allemaal" is?
- Wat mogen we aan positieve impuls verwachten van de cultuurverandering die met de Omgevingswet is beoogd (gericht op duurzaamheid, gericht op mogelijk maken in plaats van verhinderen, gericht op vroegtijdige participatie en gedragen, integrale oplossingen)?

Stelling:

We zijn met klimaatadaptatie pas net begonnen, maar op de goede weg, gewoon zo doorgaan. Concrete knelpunten als gevolg van klimaatverandering zorgen vanzelf voor een gevoel van urgentie.

8. Ruimtelijke adaptatie is een kwestie van 'verbinden en verknopen'

Omdat ruimtelijke adaptatie een integratie van thema's behelst brengt het in de praktijk de noodzaak met zich mee 'ongebruikelijke verbanden' te leggen. Uit het onderzoek komt het volgende naar voren:

- Het blijkt lastig om zowel de 'sociale systemen' (netwerken van uiteenlopende partijen, elk met eigen aanpak, risicopercepties en tijdshorizon, en verschillen in 'macht') als ook de 'fysieke systemen' (de materiële kanten van een thema zoals elektriciteitsnetwerken, watersystemen, ICT-netwerken, wegen, etc.) rond een opgave, en de integratie daarvan, met elkaar te verknopen.
- Specifiek lastig daarbij is het verschil in schaalgrootte: wateroverlast, hitte en droogte spelen overwegend op lokaal niveau, terwijl bij overstroming de afhankelijkheden tussen lokale, regionale, landelijke en zelfs internationale ordeningssystemen evident zijn.

Dat leidt tot de volgende vragen:

- Hoe kan het leggen van koppelingen tussen verschillende netwerken, met verschillen in tijdsperspectief en schaalgrootte, worden gefaciliteerd?
- Is het financieel instrumentarium toereikend om (gewenste) grootschalige en kleinschalige ontwikkelingen aan elkaar te koppelen (MIRT en Gemeentefonds, RWS-geld en waterschapsbegroting, POP3 via provincies en eigen investeringen ondernemers)?

- Zijn er regels (procesnormen) te formuleren om het verbinden en verknopen van de verschillende sociale en fysieke systemen te faciliteren, of onttrekken deze thema's (droogte en hitte, overstroming en wateroverlast) zich daaraan omdat ze per definitie uniek, specifiek en lokaal zijn?
- Is het vinden van oplossingen voor vitale en kwetsbare functies een nationaal/regionaal vraagstuk of behoeft het een lokale aanpak?

Stelling:

Dwingende landelijke interventies op de manier waarop we Nederland klimaatbestendig en waterrobuust maken zijn per definitie contraproductief, omdat ze lokaal 'verbinden en verknopen' bij voorbaat onmogelijk zouden maken.

9. Wat zijn de belangrijkste succes- en faalfactoren voor Ruimtelijke Adaptatie?²

De focus in de evaluatie lag onder meer op het blootleggen van de belangrijkste succes- en faalfactoren in de ogen van de respondenten. Dit leverde een caleidoscoop aan mogelijke factoren op.

Ruimtelijke adaptatie komt vooral van de grond als:

- de kansen worden gezien voor andere portefeuilles,
- het urgentiegevoel groot genoeg is (bedreigingen meer mobiliserend dan kansen),
- er bestuurders en ambtenaren zijn die uit persoonlijke drive zaken van de grond krijgen (door het hoog genoeg op de politieke en organisatie-agenda te krijgen),
- combinaties ontstaan van publieke en private partijen (ook financiers) die het gemeenschappelijk belang zien,
- maatschappelijke boegbeelden laten zien dat het moet en perspectief biedt op een beter land,
- we Nederland niet langer tot de laatste vierkante centimeter willen benutten, ruimte voor ontwikkelingen laten en daarmee meer robuustheid creëren,
- we oog hebben voor de enorme transitie (ook in denken) die ruimtelijke adaptatie vergt,
- de Omgevingswet is ingevoerd en klimaatadaptatie daar een zwaardere plek in krijgt,
- burgers en bedrijven zelf de winst zien van ruimtelijke adaptatie,
- vastgestelde en gehandhaafde normen iedereen gewoon tot adaptatie dwingen,
- we klimaatadaptatie een veel grotere rol geven in opleidingen van ingenieurs en anderen.

Ruimtelijke adaptatie loopt vast als:

- er onvoldoende geld, kennis en kunde is (omdat het MIRT tot 2030 uitgeput is, gemeenten geen geld hebben, bouwbedrijven om dreigen te vallen, enz),
- we in Nederland de overgang van 'weten' naar 'willen' niet weten te maken en nog minder naar 'werken',

² het onderwerp aan deze tafel heeft *geen* betrekking op de 'nationale aanpak Vitale en kwetsbare functies (VenK)'

- de publieke ruimte en de private ruimte teveel als gescheiden eenheden worden gezien, waardoor effectieve integrale oplossingen buiten beeld blijven,
- de waterketenaanpak te technisch en te kleinschalig blijft, waardoor geen verbinding met wateroverlast wordt gelegd,
- bestuurders teveel op de korte termijn denken en vooral incidentgericht werken,
- te weinig mensen begrijpen hoe het zit en waar de kansen liggen en de kennis van die mensen onvoldoende deelbaar is / gemaakt wordt,
- niemand op systeemniveau verantwoordelijkheid neemt voor vitale en kwetsbare functies,
- de verbinding ontbreekt tussen wie begrijpt wat er kan en wie de investeringsbeslissingen neemt (bijv. uitvoerders in de gemeente <-> raden van bestuur van corporaties),
- aansprakelijkheden niet duidelijker in beeld komen,
- De noodzaak niet wordt gezien van experimenten, er vanuit wordt gegaan dat alles te standaardiseren en codificeren is,
- er voorlopig geen ramp gebeurt (maar pas op met wat je wenst!)

Nu is het zaak om te komen tot een selectie van de succes- en faalfactoren die voor de beleidsvorming het meest essentieel zijn. Welke factoren uit bovenstaande lijstjes zijn in uw ogen essentieel? Welke ontbreken?

10. Ruimtelijke adaptatie: een heldere ordening in beleid?

De thema's die met het label 'ruimtelijke adaptatie' samen worden gebracht hebben doorgaans een eigen institutionele inbedding ('afvalwater', 'ruimtelijke ordening', publieke veiligheid, etc.) waarin vaak andere belangen veel dominanter zijn dan ruimtelijke adaptatie (bijvoorbeeld waterkwaliteit, grondpolitiek, terrorisme). De thematisering van klimaatbestendigheid bij het uitwerken van plannen op nationaal en Europees niveau brengt daarnaast en op zijn beurt een veelheid van termen en labels mee (NAS, DP, RA). Uit het onderzoek komt naar voren dat duidelijkheid hierover cruciaal is, juist om verder te komen met de vraag hoe het onderwerp regionaal te organiseren en thema's institutioneel te integreren en te regisseren: 'welke vlag dekt de lading?'

Dat leidt tot de volgende vragen:

- Welke ordening kan helderheid bieden voor samenhang in landelijke, regionale en lokale activiteiten? Welke aspecten zijn bij deze ordening belangrijk?
 - Rollen en verantwoordelijkheden?
 - Schaal van de uitdaging?
 - Aard van de dreiging?
 - Aard van de kansen?
 - Aard van het gebied/het systeem?
 - Planning in de tijd?
 - Omvang risico?
 - Omvang maatschappelijke urgentie?

- ...?
- Tot welke werkprogramma's leidt deze ordening en bij wie? Welke van deze werkprogramma's zou het beste helpen bij beleidsvorming en uitvoering?

Stelling:

Het begrip ruimtelijke adaptatie is teveel een vergaarbak. Breng onderscheid aan in de energie die je in de verschillende deelaspecten steekt op basis van urgentie én de mate waarin deze in de maatschappij wordt (h)erkend. Faseer, ondersteun (ook met geld) wat de goede kant op beweegt, stimuleer meekoppelen met andere urgenties, geef ruimte en overtuig.

3.3 Opbrengst World Café (tekeningen Auke Herrema)

Nederland wordt alleen klimaatbestendig en waterrobuust als vooral bij niet-overheden (huis- en landeigenaren, bedrijven) klimaatbestendigheid tussen de oren komt.

Om te voorkomen dat kortetermijndenken dominant blijft dient een berekeningswijze van kosten en baten voorgeschreven te worden die kansen op toekomstige besparingen en in de toekomst te vermijden schade een groter gewicht toekent.

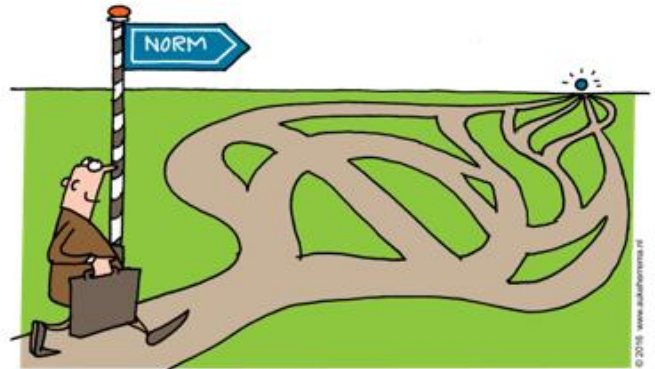
Klimaatbestendigheid en waterrobuustheid vereisen voor mensen en organisaties waar het handelingsperspectief ontbreekt een meer operationeel instrumentarium om te slagen.

Klimaatbestendigheid en waterrobuustheid komen (eerder/alleen) tot stand bij koppeling aan andere (herkenbaardere) maatschappelijke opgaven, als gezondheid en leefbaarheid.

Nederland wordt alleen klimaatbestendig en waterrobuust als het kennisniveau omhoog gaat, relevante partijen beter betrokken raken, het handelingsperspectief concreter wordt en daarmee het onderwerp hoger op de agenda komt.

Normen rond klimaatbestendigheid en waterrobuustheid dienen sturend genoeg te zijn om effect te hebben en vrijheid genoeg te geven om de maatschappij zichzelf te laten inrichten.

We zijn met klimaatadaptatie pas net begonnen, maar op de goede weg, gewoon zo doorgaan. Concrete knelpunten als gevolg van klimaatverandering zorgen vanzelf voor een gevoel van urgentie.

Het begrip ruimtelijke adaptatie is teveel een vergaarbak. Breng onderscheid aan in de energie die je in de verschillende deelaspecten steekt op basis van urgentie én de mate waarin deze in de maatschappij wordt (h)kerkend.

Wat zijn de belangrijkste succes- en faalfactoren voor Ruimtelijke Adaptatie?

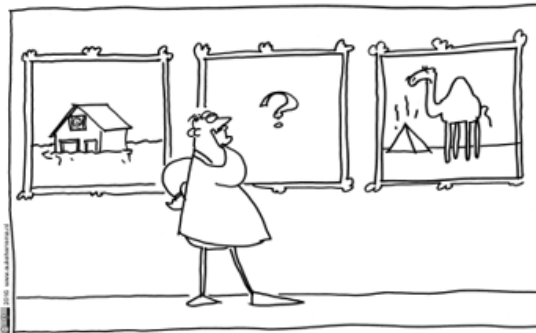

Dwingende landelijke interventies op de manier waarop we Nederland klimaatbestendig en waterrobuust maken zijn per definitie contraproductief, omdat ze lokaal 'verbinden en verknopen' bij voorbaat onmogelijk zouden maken.

POLITIEK EN DE LANGE TERMIJN

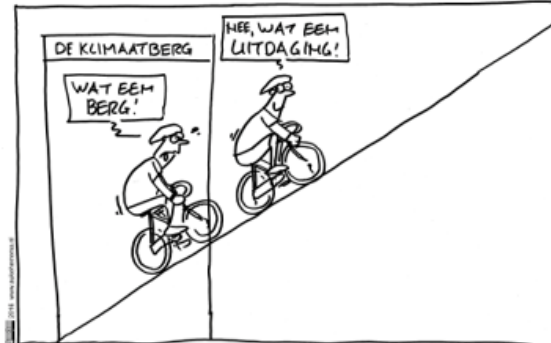
EEN HELDER STREEFBEELD

KLIMAAT ADAPTATIE ZIT NOG NIET TUSSEN DE OREN

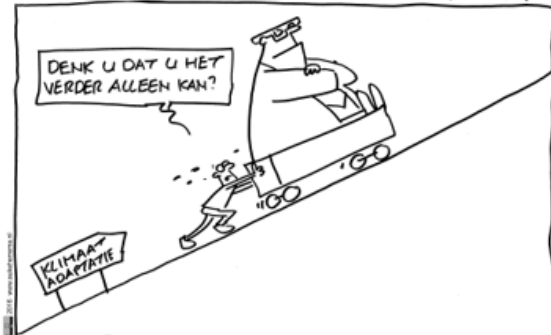
DENK NIET IN BEZWAREN MAAR IN KANSEN

HALEN WE DE DOELSTELLINGEN 2020?

IS DE MAATSCHAPPIJ KLAAR VOOR KLIMAATADAPTATIE?

DE BURGER WENST MINDER OVERHEIDSRREGELS MAAR...

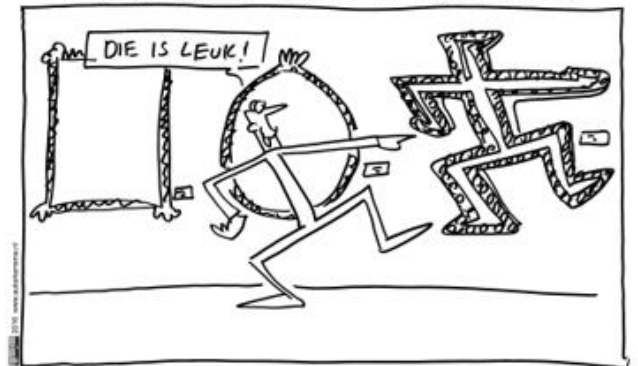
DOOR DE BOMEN HET BOS NIET MEER ZIEM

BEWUSTWORDING

FRAMES MOETEN PASSEN BIJ DE ONTUANGER

4. SURVEY EN Q-SORT

Om de resultaten te verdiepen zijn op twee momenten door middel van een vragenlijst en een zogenaamde Q-sort (waarbij we de deelnemers hebben gevraagd om op stellingen te reageren en deze te sorteren) afgenomen.

4.1 Vragenlijst Wolkbreuk Symposium

Op 7 oktober heeft STOWA een symposium georganiseerd rond de vraag: Hoe regenbestendig zijn we? Tijdens dat symposium is aan de 120 deelnemers de volgende stellingen (gebaseerd op de resultaten die tot dan toe beschikbaar waren van de evaluatie) voorgelegd.

1. De Rijksoverheid moet private partijen financieel ondersteunen om de effecten van wateroverlast te beperken.
2. Ondersteunende instrumenten (zoals modellen en handreikingen) kunnen het beste op regionaal niveau worden ontwikkeld.
3. Het beperken van de gevolgen van wateroverlast in bebouwd gebied moet op wijkniveau worden aangepakt.
4. De Rijksoverheid moet een nationale ambitie formuleren hoe om te gaan met wateroverlast.
5. Provincie, waterschap, gemeente moeten private partijen financieel ondersteunen om effecten van wateroverlast te beperken.
6. Het beperken van de gevolgen van wateroverlast is de eigen verantwoordelijkheid van private partijen.
7. Bij investeringsbeslissingen gericht op het voorkomen van wateroverlast moet altijd eerst gezocht worden naar kansen om deze aan te laten sluiten bij andere investeringen in een gebied.
8. Gemeenten, waterschappen, provincies moeten zelf beslissen wat hun ambitie is hoe om te gaan met wateroverlast.
9. De Rijksoverheid moet gemeenten, waterschappen, provincies financieel ondersteunen om de effecten van wateroverlast te beperken.
10. Ondersteunende instrumenten (zoals modellen en handreikingen) kunnen het beste op nationaal niveau worden ontwikkeld.
11. Zorg eerst dat 'geen-spijt' maatregelen worden gerealiseerd en ga daarna pas op zoek naar kansen om maatregelen aan te laten sluiten bij andere investeringen in een gebied.
12. De Rijksoverheid moet landelijke normen opstellen voor wateroverlast.

13. Daar waar het nemen van maatregelen ondoelmatig is, moet schade worden geaccepteerd
14. Voor de nadelige gevolgen van extreme neerslag kan de overheid niks betekenen.

De stellingen zijn uiteindelijk door 20 respondenten ingevuld (17% response).

4.2 Q-sort

Stellingen Q-sort

Type	Communicative governance	Regulatory governance	Market governance	Self governance	Network governance
Huidige praktijk: wat domineert nu?	Op dit moment worden partijen vooral op basis van goede voorbeelden gemotiveerd om aan de slag te gaan met klimaatbestendigheid	Partijen ervaren voldoende verplichting om nu aan de slag te gaan met klimaatbestendigheid	Het huidige beleid rond klimaatbestendigheid voorziet in financiële prikkels die krachtig genoeg zijn om partijen aan te zetten tot actie	Maatschappelijke initiatieven zijn de drijvende kracht achter het realiseren van klimaatbestendigheid	Klimaatbestendigheid komt op dit moment vooral tot stand omdat partijen elkaar weten te vinden.
I Huidige praktijk: hoe werkt het?	Omdat het huidige beleid gericht op klimaatbestendigheid aanstekelijk werkt, verspreidt het gedachtegoed zich en gaan steeds meer partijen meedoen	De effectiviteit van het beleid laat te wensen over, omdat niet duidelijk is wie waarvoor verantwoordelijk is	Momenteel zijn er te weinig financiële prikkels om klimaatbestendigheid te realiseren	Naarmate de urgentie stijgt, zullen partijen vanzelf hun gedrag aanpassen en maatregelen nemen	Veel kansrijke maatregelen voor het realiseren van klimaatbestendigheid komen niet van de grond omdat partijen niet in staat zijn om over hun eigen schutting heen te kijken.
II Huidige praktijk: hoever brengt ons dat?	Het is nodig dat klimaatbestendigheid een 'buzz woord' wordt.	Voor de implementatie van klimaatbestendigheid is het essentieel dat doelen en verplichtingen duidelijk zijn vastgelegd	De rijksoverheid moet gemeenten, waterschappen, provincies financieel ondersteunen om investeringen te doen ten behoeve van klimaatbestendigheid	Partijen die de gevolgen van klimaatverandering ervaren, gaan (van)zelf op zoek naar manieren om daar iets aan te doen.	Gezamenlijke energie is de motor achter het realiseren van klimaatbestendigheid
Toekomst:	Om de doelen voor	Om de doelen voor	Om de doelen voor	Om de doelen voor	Om de doelen voor 2050

wat is nodig?	2050 te halen, moet er veel meer kennis en voorbeelden worden gedeeld	2050 te halen, zijn afdwingbare wettelijke plichten en normen nodig, inclusief sancties bij in gebreke blijven	2050 te halen, moet vooral werk gemaakt worden van financieel-economische instrumenten.	2050 te halen, moeten burgers en andere partijen veel meer uitgedaagd worden om hun eigen initiatief en verantwoordelijkheid te nemen	te halen, is het nodig dat partijen de handen ineen slaan.
Toekomst: wat is wenselijk?	Zachte sturing (via beelden, verhalen en het delen van ervaringen) blijft ook op termijn de meest wenselijke manier om te werken aan klimaatbestendigheid	Omdat klimaatbestendigheid altijd gaat om lokaal maatwerk, is het niet gewenst om met generieke normen te gaan werken.	Partijen moeten zelf de maatschappelijke kosten gaan dragen als hun investeringen niet klimaatbestendig zijn	Het is de kunst om als overheid niet direct het heft in eigen hand te nemen als de effecten van klimaatverandering steeds duidelijker worden	We moeten proberen om klimaatadaptatie ook in de toekomst slim en zonder veel meerkosten te realiseren, door meer integraal te denken en te werken

4.3 Deelnemerslijst Q-sort

Res. nr	Naam organisatie	Type organisatie	Thema	Perspectief
1	Royal HaskoningDHV	Adviesbureau Woningbouw	Wateroverlast	2
2	Stichting Havensteder	corporatie	Wateroverlast	3
3	BPD Ontwikkeling	Projectontwikkeling	Wateroverlast	3
4	TU Delft	Kennisinstelling	Overstromingen	1
5	Branchevereniging VHG	Belangenorganisatie	Hitte	1
6	Naeff Consult	Adviesbureau	Overstromingen	1
7	Witteveen+Bos	Adviesbureau	Wateroverlast	1
8	Waternet	Overheid	Overstromingen	1
9	LUZ architecten	Adviesbureau	Wateroverlast	1
10	CROW	Kennisinstelling	Wateroverlast	1
11	Wageningen Environmental Research	Kennisinstelling	Hitte	1
12	Research	Kennisinstelling	Wateroverlast	1
13	WING	Adviesbureau	Overstromingen	0
14	KPN	Overige privaat Woningbouw	Wateroverlast	2
15	Vriendenerf	corporatie	Overstromingen	1
16	Topstukken	Adviesbureau	Wateroverlast	1
17	BNSP/NVTL	Overige non-profit	Droogte	1
18	Port of Rotterdam	Overige privaat	Overstromingen	3
19	Welldra	Adviesbureau	Wateroverlast	2
20	Siemens nederland N.V.	Overige privaat	Overstromingen	1
21	Diwabo	Adviesbureau	Droogte	3
22	Universiteit Utrecht	Kennisinstelling	Wateroverlast	1
23	Enduris	Netbeheerder	Overstromingen	3
24	Heijmans	Aannemer	Wateroverlast	2
25	Dutch Biorefinery Cluster	Belangenorganisatie	Wateroverlast	0
26	Hoge school van Amsterdam Natuur en Milieufederatie	Kennisinstelling	Wateroverlast	2
27	Groningen	Overige non-profit	Droogte	1
28	Atelier 1:1	Adviesbureau	Overstromingen	3
29	NVTL	Belangenorganisatie	Hitte	1
30	PBL	Kennisinstelling	Hitte	1
31	Movares	Adviesbureau	Wateroverlast	1
32	hedehog Applications B.V.	Overige privaat	Overstromingen	1
33	Voorelkaarkrijgen	Adviesbureau	Wateroverlast	2
34	Atelier Groen Blauw	Adviesbureau	Overstromingen	3

35	PWN Drinkwaterbedrijf	Netbeheerder	Hitte	1
36	Tauw	Adviesbureau	Wateroverlast	1
37	TNO-milieu	Kennisinstelling	Hitte	1
38	Technische Universiteit Delft	Kennisinstelling	Wateroverlast	3
	Autoriteit Nucleaire Veiligheid			
39	en Stralingsbescherming	Overheid	Overstromingen	1
40	Tuinbranche Nederland	Belangenorganisatie	Wateroverlast	3
41	mB Consult bv	Adviesbureau	Overstromingen	3
42	UNETO-VNI	Belangenorganisatie	Wateroverlast	1
43	SBRCURnet	Belangenorganisatie	Wateroverlast	1
44	Heijmans	Aannemer	Wateroverlast	0
45	Urbancore	Adviesbureau	Wateroverlast	3
46	B2ontwerpstudio	Adviesbureau	Wateroverlast	0
47	Movares	Adviesbureau	Wateroverlast	1
48	AT Osborne	Adviesbureau	Overstromingen	0
	Van Hall Larenstein,			
49	University of Applied Science	Kennisinstelling	Wateroverlast	2
50	WUR	Kennisinstelling	Hitte	1
51	ANONIEM	Overige non-profit	Overstromingen	1
52	HH Delfland	Overheid	Wateroverlast	0
53	PBL	Kennisinstelling	Overstromingen	1
54	Ag NOVA architecten	Adviesbureau	Wateroverlast	1
55	MBDSO	Adviesbureau	Wateroverlast:	0
56	Gemeente Tilburg	Overheid	Wateroverlast	0
57	Gouds Watergilde	Belangenorganisatie	Wateroverlast	3
58	Dow Benelux B.V.	Overige privaat	Wateroverlast	2
59	Polygum Nederland	Overige privaat	Wateroverlast	3
		Woningbouw		
60	De Alliantie	corporatie	Wateroverlast	0
61	Arcadis	Adviesbureau	Wateroverlast	3
62	Dunea	Netbeheerder	Droogte	2
63	TNO	Kennisinstelling	Wateroverlast	0
	Waterschap Drents			
64	Overijsselse Delta	Overheid	Wateroverlast	1
	KWR Watercycle Research			
65	Institute	Kennisinstelling	Wateroverlast	0
66	Gemeente Deventer	Overheid	Wateroverlast	0

5. PROJECTTEAM

Opdrachtgever

Garnt Arbouw
Annemarieke Grinwis
Mayke Hoogbergen-Kosten
Lars Couvreur
Lilianne van Sprundel

Deltaprogramma RA
Deltaprogramma RA
Deltaprogramma RA
Deltaplan RA
Staf Deltaprogramma

Leden consortium

Miriam Aerts
Rutger van der Brugge
Arwin van Buuren
Gert Dekker
Gerald Jan Ellen
Albert Elshof
Robert de Graaff
Arjan Kaashoek
Anne Loeber
Eva Mos
Peter de Putter
John Steegh

Sterk Consulting
Deltares
Erasmus Universiteit Rotterdam
Ambient
Deltares
ORG-ID
ORG-ID (projectleider)
DeWijdeBlik
Universiteit van Amsterdam
Universiteit van Amsterdam
Sterk Consulting
ORG-ID

6. LITERATUURLIJST

- ABDTOPConsult (juni 2016), *Op peil, Wettelijke ex-post evaluatie Deltawet Waterveiligheid en Zoetwatervoorziening*
- Abma, T. A. (2000) Onderhandelend evalueren. *Bestuurskunde*. Jrg. 9, nr 8.
- Deelprogramma Nieuwbouw en herstructurering, *Synthesedocument, Achtergronddocument bij Deltaprogramma 2015*
- Deltaprogramma Nieuwbouw en Herstructurering (9 oktober 2014), *Algemene Intentieverklaring Ruimtelijke Adaptatie*
- Deltares, *Monitoringsplan Deltabeslissing Ruimtelijk Adaptatie voor de periode 2015-2017*
- Deltares (2015 en 2016), *Resultaten van de Monitor Ruimtelijke Adaptatie*
- Erasmus Universiteit en Deltares (2015), *Die het water deert die het water keert. Overstromingsrisicobeheer als maatschappelijke gebiedsopgave. Opbrengsten en lessen uit de pilots meerlaagsveiligheid*
- Guba E.G & Y.S. Lincoln (1989) *Fourth Generation Evaluation*. Newbury Park: Sage
- Hydrologic en ORG-ID (maart 2016), *Pilot Introductie Stresstesten Eindevaluatie*
- Ligtoet, W., E. Kunseler & R. Franken (2016) *Koers houden in de delta. Ontwerp van een monitorings- en evaluatiekader voor het Deltaprogramma*, Den Haag: PBL.
- Manifest *Klimaatbestendige stad*, nu bouwen aan de stad van de toekomst (3 oktober 2013)
- Minister van Infrastructuur en Milieu (brief van 1 juli 2016) over de Evaluatie Deltawet waterveiligheid en zoetwatervoorziening
- Peter de Putter en Robert de Graaff (notitie oktober 2016), *Regelgeving ruimtelijke adaptatie. Verantwoordelijkheden publieke en private partijen met betrekking tot extreme neerslag* (alleen voor intern gebruik)
- Programmteam Deltaprogramma Rijnmond-Drechtsteden, LUZ Architecten (november 2015), *Evaluatie Water-RO, Naar een vloeiende lijn*
- Quist, J. & Ph. Vergragt (2006) Past and future of backcasting: The shift to stakeholder participation and a proposal for a methodological framework. *Futures* 38(9):1027-1045
- Stake, R. E. (2004) *Standards-based and Responsive Evaluation*. Sage.
- Sterk Consulting, in opdracht van Unie van Waterschappen (oktober 2015), *Basisdocument Waterrobuust bouwen in de Omgevingswet*
- Twynstra Gudde en Naeff Consult (20 januari 2016), *Aanpak nationale vitale en kwetsbare functies, managementrapportage 2015*